

Tomislav Stojanov
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Odjel za opće jezikoslovlje
Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb
tstojan@gmail.com

DIJAKRONIJSKA GLEDIŠTA O PISANJU NAVODNIKA I POLUNAVODNIKA U HRVATSKOME JEZIKU*

Članak o dijakronijskim gledištima pisanja navodnika i polunavodnika prvi je dio istraživanja o navodničkim znakovima u hrvatskome jeziku. Na temelju pretraživanja starih rukopisnih i tiskanih tekstova na hrvatskome jeziku, primarno kodifikacijskih i sekundarno književnih izvora, nastojala se prikazati uporaba i značenje znakova za navođenje. Teorijski okvir istraživanja može se nazvati pravopisoslovno-grafolingvističkim s ciljem donošenja zaključaka o njihovu povijesnu razvoju i vezom s današnjom normativnom praksom.

Došlo se do 11 različitih navodničkih parova, od kojih je njih šest hapaksnih ili jednopojavničkih, a preostalih pet nalazi se u suvremenim hrvatskim pravopisnim priručnicima. Iako mnogi „navodnike” smatraju *tradicionalnim hrvatskim navodničkim znakovima*, oni datiraju tek od Boranića (1930), koji je dokinuo 150 godina kontinuiteta uporabe „navodnika“ u hrvatskim pravopisnim knjigama. Za razliku od prvih navodnika koji se pojavljuju u Šilobodovoj *Aritmetici* (1758), polunavodnici dolaze mnogo kasnije s Kušarom (1889). Pronađeno je osam polunavodničkih parova od kojih su dva hapaksna i s ukupno šest značenja.

Opisuje se i kategorizira 21 pronadeno značenje navodničkih znakova od kojih hrvatske pravopisne knjige, od *Kratkoga navuka* i *Uputjenja*, oba iz 1779., pa sve do *Hrvatskoga pravopisa* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje iz 2013., primjenjuju njih 18. Hrvatske pravopisne knjige, ukupno gledajući, opisuju pravila za njih 11, i to od četiri (Tutavac i Anić—Silić) do deset značenja (Cipra—Klaić).

* Napomena Uredništva: U ovom se članku u dogovoru s autorom svi navodnici donose iz znakovnika Times New Roman.

0. Uvod

Istraživanje o znakovima za navođenje motivirano je spoznajom o nedostajućim dijakronijski motiviranim, pravopisoslovnim i grafolingvističkim istraživanjima pisanja navodnika i polunavodnika u hrvatskome jeziku. Kao što će se pokazati u idućemu poglavlju, jezični povjesničari spominju znakove za navođenje u svojim tekstološkim radovima, ali u ograničenu kontekstu određenoga autora, žanra ili jezičnopovijesnoga razdoblja. Ovdje se, pak, nastoji pokazati dijakronijski razvoj uporabe i značenja znakova za navođenje u hrvatskome jeziku. Istraživanje je dijakronijsko u smislu da su se pretraživali primarno kodifikacijski i sekundarno književni tekstovi, te popisivala navodnička i polunavodnička značenja, a na temelju kojih su se nastojali donijeti zaključci o njihovom povijesnom razvoju, obliku i vezi s današnjom praksom. Opis uporabe i kategorizacija značenja najlakše se mogla izvesti promatrajući diskursnu razinu navodničkih i polunavodničkih značenja i oblika u vidu njihova opisa, propisa i preporuka u hrvatskim pravopisno-kodifikacijskim knjigama. Znakovi za navođenje promatrali su se ne samo u svojem pravopisnom opisu, nego i u primjeni u istim tim djelima iz čega se nastojalo zaključiti o metajezičnoj uporabnoj i opisnoj razini pravopisnih djela. Takav je pristup važan jer otkriva odnos pravopisne kodifikacije i pisane prakse u određenoj jezičnopovijesnoj razdoblju. Ne očekuje se da će pravopisni priručnici rabiti navodnike na mjestima koja nisu ujedno njime i (pr)opisana, međutim istraživanje otkriva suprotnu praksu (v. poglavlje 5.). Na temelju svih tih zapažanja može se dobiti dobar uvid o dinamičnom razvoju navodničkih znakova te opisati suvremeno stanje s osobitim obzirom na ukupnu jezičnopovijesnu pojavnost.

Tekstovi koji su poslužili kao izvori nalazili su se na internetskim stranicama digitalizirane knjižne i književne baštine hrvatskoga jezika. Pregledani su deseci rukopisnih i tiskanih tekstova pisanih na latinici, glagoljici i ćirilici, npr. Džamanjić, Mikalja, Gundulić, Reljković, Baraković, Kanižlić, Mulih, Došen itd. u fondu Digitalizirane baštine Nacionalne i sveučilišne knjižnice, Digitalizirane zagrebačke baštine Knjižnice grada Zagreba i Google Booksa. U dolasku do građe korisnom se pokazala i Hrvatska jezična riznica Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje sa svojom digitaliziranom građom u kojoj je pronađeno mnoštvo potvrda za određene navodničke oblike (v. poglavlje 3).

Iako je kadšto metodološki složeno donositi zaključke o interpunkcijskim znakovima bez kontekstualizacije ili uparivanja sinkronijskih i dijakronijskih gledišta, istraživanje o znakovima za navođenje je zbog opsež-

nosti moralo biti podijeljeno u dvije cjeline: u ovome se radu obrađuje povijesni pregled, kategorizacija i uporaba u kontekstu značenja znakova za navođenje, a u drugome nazivlje, tipografija, računalna primjena i jezično planiranje u kontekstu (grafemskih) oblika.

Postavlja se pitanje je li metodološki ispravno supostaviti navodničke znakove koji se koriste u hrvatskome jeziku i koji su arbitrarno dogovoreni s onima u računalnoj sintaksi za umjetne jezike koji su tehnološki standardizirani. Neki bi normativisti operativno značenje znakova za navođenje izdvojili i svrstali pod „funkcionalni pravopisni opis“ kao nadgradnju općega pravopisnog priručnika. U našem pristupu sva se značenja promatraju usustavljeno i bez razlikovanja „opće“ i „funkcionalne“ pravopisne dimenzije. Štoviše, drži se da bi se operativno značenje trebalo nalaziti opisano i u općim pravopisnim (tj. jezikopisnim) priručnicima jer se jezična uporaba na računalima smatra općom pismenošću. Nadalje, uključivanje operativnoga značenja navodničkih znakova dobro predodčuje grafolingvističku razinu opisa jezične uporabe u odnosu na normativno-pravopisnu.

Prijelazi iz antičkoga, srednjovjekovnoga i renesansno-humanističkoga na prosvjetiteljsku, preporodnu i suvremenu hrvatsku razinu, odnosno iz nacionalnoga na međunarodnu razinu opisa slikovito karakterizira grafemsku i semiološku mijenu jezičkoga znaka. Stoga se teorijski okvir istraživanja u radu može nazvati pravopisoslovno-grafolingvističkim s ciljem istraživanja i opisivanja razvoja značenja znakova za navodnike, te uspostavljanja veze između suvremenoga pisanja (uključujući tipkanje, tj. tipkopis) i jezičkoga planiranja na hrvatskome jeziku. Uspije li se u toj namjeri, prikazani će rezultati potpomoći daljnja grafolingvistička i pravopisno-normativna istraživanja u hrvatskome jeziku, nalik na ona napravljena za njemački, npr. Gallman (1985).

1. Početci znakova za navođenje

Porijeklo znakova za navođenje dolazi od starogrčke oznake > koja se naziva *diple* (grč. διπλη, u prijevodu: „dvostruko“) pisane na rubnici papira ističući dio teksta kao važan. Izidor Seviljski u svojem čuvenom djelu *Etymologiae*, poznatoj i utjecajnoj antičkoj enciklopediji u 20 knjiga iz 6./7. stoljeća n. e., piše u *Liber I. De grammatica* u glavi XXI. *De Notis Sententiarum* da „naši pisci smještaju [znak *diple*, op. T. S.] u knjigama crkvenih osoba želeći izdvojiti ili istaknuti svjedočanstva [tj. važna mjesta ili navode, op. T. S.] Svetoga Pisma.“¹

¹ Preveo T. Stojanov. Izvorno: „Hanc scriptores nostri adponunt in libris eccle-

Antički učenjaci pisali su bilješke u rukopisnim prijepisima starih tekstova i dopunjavali ih svojim razmišljanjem. Takvih je oznaka cijeli niz — Izidor Seviljski navodi *asteriskus, obelus, obelus superne adpunctus, lemnicus, hypolemniscus, antigraphus, paragraphus, positura, cryphia, antisigma, antisigma cum puncto ponitur in his locis* itd. Jedan od znakova bliskih znaku *diple* jest \ddagger ili *diple periestigmene* (grč. διπλῆ περιεστιγμένη, u prijevodu: „točkasto dvostruko“), koji je, sudeći prema raspoloživim izvorima, uz asterisk i obelus te druge znakove, prvi upotrijebio Aristarh sa Samotrake (2./3. stoljeće pr. n. e.), glavni knjižničar Aleksandrijske knjižnice i jedan od prvih književnih kritičara uopće, kada je želio izraziti neslaganje s jednim od svojih prethodnika, Zenodotom iz Efeza (Niehoff 2012:90).²

Žagar prenosi podatak (2007:169) da je u antičko doba postojala snažno razvijena tradicija glasnoga čitanja, a koja je preuzeta i u bizantsko doba, te da je svaki pisar pišući „već mislio o tomu kako će se tekst glasno čitati (koristeći se, osim slovima i pravopisnim znakovima, i akcentima, spiritusom, kriticama, apostrofom...)“. Jedan od prvih razgodačnih znakova u antičkome razdoblju, kako ističe Žagar, bio je znak paragrafa u obliku crtice koji je služio za odjeljivanje odlomaka: „[n]a kraju se takvih odlomaka, između ostalih, često nalazio i znak u obliku klina $>$ (διπλη), ili u obliku \ddagger (κορωνίς). Njihovo razlikovanje u tekstu može biti funkcionalno, pa se pojedina inačica, naprimjer, može vezivati uz govor određenoga lika u tragedijama.“³

Houston ističe podatak da je u 5. st. n. e. Rufin od Akvileje u rukopisu *Apologija protiv Jeronima* različito obilježavao svoje misli od misli onih s kojima je polemizirao koristeći pritom jednostruki, odnosno dvostruki *diple*.⁴ Osim što se to bilježenje može smatrati začetkom šiljastih navodnika (\gg), još je jedan zaključak zanimljiv: Houston ove dvostruke šiljaste zagrade domišljato povezuje s načinom navođenja na računalima preko mreže *uset*, gdje se odgovaranje na tuđe poruke i ugnježđivanje višestrukih navoda također vršilo s pomoću znakova $>$, \gg , \ggg itd. Iako je *uset* danas već arhaična tehnologija, navođenje s pomoću navedenih znakova i dalje je više nego aktualno na internetu, osobito u raspravljalištima (eng. *forums*) i prebirničkoj e-pošti (eng. *webmail*).

siasticorum virorum ad separanda vel [ad] demonstranda testimonia sanctarum Scripturarum.“ Navod (kao i cijeli *Etymologiae* Izidora Seviljskoga) može se naći digitaliziran na mrežnim stranicama Bibliotheca Augustane: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost07/Isidorus/isi_et01.html#c21.

² Primjeri Aristarhovitih neslaganja mogu se naći u Nünlist (2009:54).

³ Žagar (2007:351)

⁴ Houston (2013:194)

Postovanje,

Volio bih cuti koja su to specificno rjesenja iz Ubuntu bolja?

Lijepi pozdrav,
D.

```
On 10.09.2015 15:21, I : wrote:  
> Ima li naznaka da bi CARNet mogao prijeći na Ubuntu kao podrzani serverski  
> OS? Ne zbog ovog, vec cijelog niza boljih rjesenja u Ubuntu.  
>  
> LP  
>  
>  
>> Kod mene je već dugo squirrelmail gotovo neupotrebljiv. Naime. nakon  
>> gotovo svake operacije, a najčeće brisanja poruke, neki od frameova  
>> (lijevi ili desni) ostane potpuno prazan. Ne javlja nikakve pogreke i  
>> tako se ponaa u svim browserima. Ima li jo netko takve probleme?  
>>  
>> S verzijom 2:1.4.22-1 na ubuntu serveru nemam tih problema.  
>>  
>> LP
```

Slika 1. Primjer ugniježdenoga navođenja s pomoću znaka desne šiljaste zagrade u prebirničkoj e-pošti

Tipografski pomak od desne šiljaste zagrade prema zarezu bio je očekivan, osobito u rukopisanju, pri kojemu pisci i prepisivači nisu željeli dugo zadržavati pero na jednome mjestu zbog razlijevanja tinte, čime se šiljasta zagrada počela zaobljavati. Houston prikazuje rukopis iz prve polovice 8. stoljeća nastao na području Engleske, te otkriva da navedeni prijepis oslikava daljnji razvoj znaka navodnika: navod se obilježava velikim slovima, a na rubnici se nalaze mali zarezi na početku svakoga retka navoda.⁵ Houston dodaje da i suvremena tipografija na sličan način pokušava obilježiti veće navode — vlastitim odlomkom, kurzivom, uvlakom, manjim znakovnikom (fontom) itd.

Kako piše McMurtrie, prvi tiskani navodnici pojavili su se 1516. u knjizi *De vitis sophistarum* autora Flaviusa Philostratusa kao jasno raspoznatljive grafičke oznake preuzete od rukopisne inačice znaka *diple*, oblikovane kao dva izdignuta i masno otisnuta zarez.⁶ Ti protonavodnici koristili su se i na lijevoj i na desnoj rubnici, te su se ponavljali u onoliko redaka

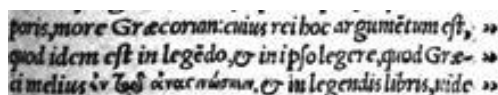
⁵ Houston (2013:193).

⁶ McMurtrie (1934:4).

Digitaliziranu knjigu moguće je mrežno listati i proučavati, a dobro se vidi na ovoj stranici: <http://goo.gl/mHFHps> (mrežna adresa Münchener Digitalisierungszentrum). Pristupano 27. 12. 2016.

koliko je bilo navođenoga teksta. Prva nađena gramatika latinskoga jezika koja je sadržavala navodničke znakove jest *De emendata structura latini sermonis libri VI* autora Thomasa Linacrea iz 1532.⁷

Slika 2. Prva latinska gramatika s navodničkim znakovima (Linacre 1532.)

Sljedeći je evolucijski korak bilo pomicanje navodničkih znakova s rubnice u odlomak tako da je početak navođenja bio unutar retka, dok su sljedeći redci u navođenju navodnike postavljali na početak retka. Prva latinska gramatika koja uključuje takvo pisanje je *Minerva sive de causis latinae linguae* Franciscusa Sanctiusa Brocensis iz 1664.⁸

significat comparationem, sed idem significabit, ac si solum poneretur, „[aut si comparandi particula Prae esset expressa.] Quod acriter est advertendum, ne parum perspicaces Grammatici iis testimoniis ad suam compro-

Slika 3. Prvo pojavljivanje navodničkoga znaka unutar odlomka u latinskim gramatikama (Sanctius 1664.)

Trinaest godina nakon Philostratusa, Geoffroy Tory tiskao je 1529. manifestno djelo *Champ Fleury* kojim je uspostavio tipografsku, tiskarsku i jezičnu normu za francuski jezik čime su navodnički znakovi postali *de facto* standardizirani znakovi.⁹ Čuveni francuski « navodnici », koji se često u literaturi nazivaju *guillemet*¹⁰, nazvani su po francuskome tiskaru koji se zove Guillaume Le Béu i koji ih je 1546. prvi put upotrijebio.¹¹

⁷ Prije Linacrea, provjereno je 7 latinskih gramatičara u različitim izdanjima njihovih gramatika. Riječ je o sljedećim autorima: Nebrija, Manuzio, Cochlaeus, Aventinus, Priscian, Brassicanus i Lancilotus.

⁸ Prvo izdanje ove gramatike tiskano je 1587., ali do nje nismo mogli doći i provjeriti nalazi li se i tamo ovakva praksa pisanja. Ovaj oblik zapisa možemo pronaći i kod Gaja (1830), v. sliku 10.

⁹ Geoffroy Tory nosio je naslov kraljevskoga tiskara i njegov je rad imao veliki utjecaj na francusko izdavaštvo te na francuski pravopis jer je Tory bio pravi renesansni lik i reformator — izdavač, tiskar, graver, tipograf, dizajner, urednik, korektor i autor. Tako engleska Wikipedija od 27. 8. 2015. navodi njegovu veliku zaokupljenost jezičnim pitanjima. Njegova je izjava da tri vrste osoba „kvare“ francuski jezik: nekritički preuzimači riječi iz latinskoga jezika, šaljivčine i osobe koje se obilato koriste žargonom.

Djelu *Champ Fleury* može se pristupiti na stranici <http://goo.gl/p694ts> (mrežna adresa *Bibliothèque nationale de France*). Pristupano 27. 12. 2016.

¹⁰ *Guillemet* se u hrvatskome izgovara *gilemet* (u francuskome [gijmɛ], a u engleskome [gɪləmɛt]).

¹¹ Mesaroš (1971) pogrešno navodi ime Guillemet, međutim riječ je o umanjenci i

Znak *diple* iz 2./3. st. pr. n. e., dvostruko izdignuti zarezi na rubnici iz 8. stoljeća i prvi tiskani (šiljasti) navodnici početkom 16. stoljeća dijele dva važna svojstva: svi su se odnosili na cijeli redak (a ne na pojedine riječi), te su se pisali jednostruko (a ne u paru). Početni i završni navodnik pojavili su se kasnije razvojem tipografije i tehnologije tiskanja. Razlog zašto je završni navodnik izgledao zrcalno jest u tome što su tiskari, zbog skupoće izrade slovnih odljevaka, rabili isti odljevak za početni i za završni navodnički znak, samo što su ga na završnome mjestu okretali za 180 stupnjeva.

Znajući da suvremeni pravopisni priručnici imaju postanje u pravopisnim poglavljima latinskih gramatika, na temelju proučavanja 22 latinske gramatike, od Nebrijine *Introductiones latinae cum commento* iz 1481. do Goliusove *Grammatica latina* iz 1636., među kojima 11 gramatika sadržava pravopisnu cjelinu obasežući od jedne do devetnaest stranica, može se zaključiti da niti jedna latinska gramatika, koja ujedno opisuje pravopisni sadržaj, ne uključuje i navodnički znak u svoj opis razgodaka.¹² Samostalno tiskani pravopisni priručnici latinskoga jezika ili ne spominju znak navođenja (npr. Manutijev *Orthographiae ratio* iz 1561. ili Longusov *De orthographia* iz 1587.) ili i dalje opisuju antičke rukopisne grafeme (npr. *diple* u Dausqueovoj *Orthographia latini sermonis vetus et nova* iz 1677.).

Što se tiče hrvatskoga jezika, odnosno hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, Gjurkova i Mihaljević zaključuju (2014:140) da u „crkvenoslavenskome jeziku podjela na upravni i neupravni govor nije diskretna“ te pokazuju da „crkvenoslavenski pripada skupini jezika koji imaju kontinuum u navođenju tuđega govora, tj. da osim upravnoga i neupravnoga postoji i poluupravni ili vezani upravni govor koji ima neka svojstva upravnoga, a neka neupravnoga govora“. U zaključku rada ističu da u crkvenoslavenskim tekstovima „nema posebnih pravopisnih znakova za isticanje upravnoga govora“ (2014:166), te navode jedine iznimke — „tekstovi *Muka* u hrvatskoglagoljskim misalima gdje je podjela uloga, a time i dio teksta koji govori neki od aktanata, označena posebnim znakovima. Tako su primjerice (...) Isusove riječi istaknute znakom križa (†), Petrove riječi podebljanim verzalnim latiničnim slovom **S**, a stiliziranim latinskim slovom **C** (...) riječi pripovjedača (kroničara)“ (2014:166).

Do istoga se zaključka dolazi i u Gadžijeva et al. (2014:57–59) u poglavlju „O interpunkciji i druge oznake“ gdje se nabrajaju rukopisni i tiskani znakovi u hrvatskim crkvenoslavenskim djelima.

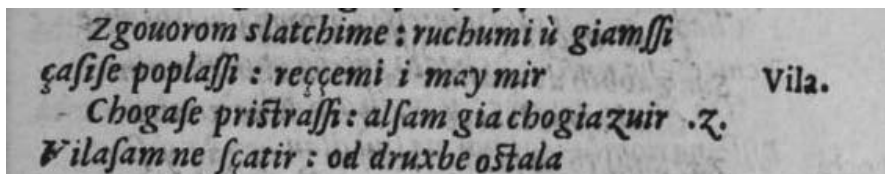
odmilnici od Guillaume.

¹² Detaljniji opis pravopisnoga sadržaja u latinskim gramatikama predmet je autorova istraživanja u radu *Orthographies in Grammar Books – Antiquity and Humanism*.

Na temelju autorova pregledavanja dijela starije hrvatske književnosti, odnosno na temelju spoznaja jezičnopovijesnih istraživanja o njoj¹³, može se zaključiti da se starija hrvatska književnost nije koristila znakovima za navođenje, nego je na mjestima upravnoga govora na rubnici navodila ime lika na kojega se odnosio određeni tekst, kao što se može vidjeti na slici 4 na kojoj je tekst iz Barakovićeve djela *Vila Slovinke* iz 1614.

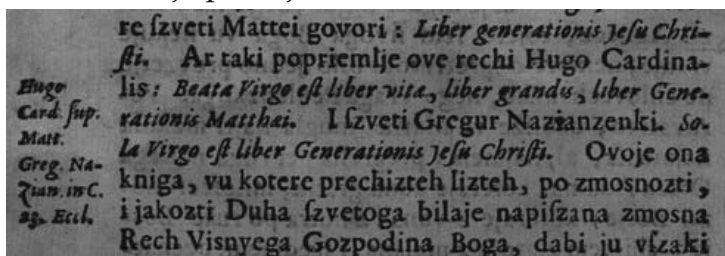
Slika 4. Barakovićeve *Vila Slovinke* iz 1614. u izvorniku

Suvremena transkripcija Barakovićeve djela (2000:63) u ediciji *Stoljeća hrvatske književnosti* izgleda ovako:

	zgovorom slatkime ruku mi ujamši:	150
VILA	“Ča si se poplaši?” reče mi, “imaj mir!	
	Koga se pristraši? al’ sam ja koja zvir?	
	Vila sam, ne šatir, od družbe ostala,	

Slika 5. Suvremena transkripcija Barakovićeve *Vile Slovinke* s umetnutim navodnicima

Daljnji razvoj tipografije vodio je k tomu da se navod grafički isticao kurzivom, dok je izvor i dalje ostajao na rubnici.¹⁴ Problem je nastao nagomilavanjem navoda koji su se nalazili jedan kraj drugoga i kada je rubnica postala pretijesna. To je postupno vodilo promjeni stila pisanja i tiskanja te se oznake za navođenje počinju ubacivati unutar teksta.

Slika 6. Šimunićeva *Služba Marijska* iz 1697.

Prvi tiskani grafem navodnika pronađen je u Šilobodovoj *Aritmetici* (prvom kajkavskom matematičkom priručniku) iz 1758. i to isključivo za

¹³ Štrkalj Despot (2009:222–223) u istraživanju problema izvorne interpunkcije u izdanjima Marulićevih hrvatskih djela ne spominje navodnike, nego ističe da je sasvim uobičajeno da u srednjovjekovnim rukopisnim tekstovima „nema drugih interpunkcijskih znakova osim *bjeline*. (...) U latiničnim su tekstovima, osim *bjeline*, česti bili još i ovi znakovi: točka, zarez, dvotočka, kosa crta i dvije kose crte (...)“

¹⁴ Početak kurziviranja teksta u tiskanim knjigama pripisuje se venecijanskome izdavaču i tiskaru Aldu Manuziju s prijelaza 15. na 16. stoljeće.

označivanje mjesta prekida i nastavka teksta tabličnoga prikaza.

Placba, ali Interes.

Rany. 1.				Rany. 2:		
Akò Plache, ali Interessa na leto ide Rany. 1. tak dojde „				Akò Plache, ali Interessa na leto ide Rany. 2. tak dojde „		
R.	Kr.	No		R.	Kr.	No
„Na 1. dan.	—	—		„Na 1. dan.	—	—
2. dni.	—	*		2. dni.	—	*
3. dni.	—	*		3. dni.	—	1*
4. dni.	—	*		4. dni.	—	1*
5. dan.	—	1*		5. dan.	—	2*
6. dan.	—	1*		6. dan.	—	1 1*
1. tyeden.	—	1*		1. tyeden.	—	3*
2. tyedna.	—	3*		2. tyedna.	—	3 2*
3. tyedne.	—	1 3*		3. tyedne.	—	6 1*
4. tyedne.	—	3 2*		4. tyedne.	—	0*

Slika 7. Navodnik kao oznaka za prekid odlomka i početak tabličnoga čitanja teksta

Prvi navodnici u pravopisnim knjigama nailaze se 1779. u *Kratkom navuku* te u *Uputjenju k' slavonskomu pravopisanju*.¹⁵

3) Znaménye donášlanya („) ztoi na pòchetku, ali konczu govoreńya, koje iz vuzt, ali piszmih tũgyih donášlaffe; n. p. *Kulikopuri govori cblověk jednũko z-lefziczami, kada kaj sell, a zadobiti nemore* „ kifzelo je grozdje necsuga. „

Slika 8. Prva pojava navodnika u hrvatskim pravopisnim knjigama (*Kratki navuk* iz 1779:46)

3. Zlamenje Navadjanja („) stoi na Početku i na Svèrhi jednũgũ Govoreńja, kũjè iz Ŭstah, illi iz tugjegũ Pisma navadjafe; n. Pr. *Kolikũ putab govorimo s'Liŭcamab, kada xeljenu ŭvar dobiti nemoremo*; „ovo Ŭrozdje je kifelo, jũga nũcbu. “

Slika 9. Prva pojava navodnika u hrvatskim pravopisnim knjigama (*Uputjenje* iz 1779)

¹⁵ *Kratki navuk* i *Uputjenje* prvi je kajkavski, odnosno slavonski pravopis. Primjer koji se navodi u obje pravopisne knjige „kiselo je groždje, neću ga“ preneseno je iz Ezopove basne o lisici i grožđu.

Višeredno navođenje, nalik na prve tiskane knjige, prvi se put nailazi tek s *Naputchenyem* (1808: 41).

**piszecz, imenom Pliniush, veli od chlo-
veka: „Vsza nema sivina jedne fele sivio
„ med szobum mirno Oroszlan nekolesze z.orosz-
„ lanom, kacha ne z-kachum, izta morzka ztra-
„ shila lyutijusze szamo proti tugyem pokole-
„ nyam; nego chlovek zadobiva vekshinum szvo-
„ ju neszrechu po chloveku.“**

Slika 10. Primjer znakova navodnika na početku tiskarskoga retka s višerednim navodom (Gaj 1830)

O interpunkciji općenito u povijesnim tekstovima više se može naći u Žagar (2007) i Štrkalj Despot (2009), a detaljnije o navodnicima u dijakroniji u Finnegan (2011:77–111) i Houston (2013:187–211). U četiri opsežna sveska *Povijesti hrvatskoga jezika* izdavača Croatica različiti autori koji opisuju hrvatski jezik u raznim razdobljima, nažalost, ne dotiču se posebno interpunkcije. Općenit je dojam da je ova grafolingvistička perspektiva hrvatskoga jezika nedovoljno sustavno opisana.

2. Pregled navodnika i polunavodnika u hrvatskim pravopisnim knjigama

Slijedi pregled navodnika i polunavodnika u hrvatskim pravopisima i šire shvaćenim pravopisnim knjigama (kao što su Kristijanovićeva, Babukićeva i Mažuranićeva gramatika koje su sadržavale pravopisna poglavlja). Interpunkcijskim znakovima prilazi se kroz njihovu pojavnost u pravopisnim knjigama.

Na dvama mjestima na kojima nije bilo moguće ostvariti određeni oblik navodničkoga znaka s pomoću standardnih unikodnih grafema postavljena je slika izreska iz izvornoga djela. Unatoč postojanju unikoda i mnoštvu fontova, znakove iz Brozova i Babić–Ham–Moguševa pravopisa nije bilo moguće ostvariti u Wordu, što upućuje na grafijsku originalnost i neusklađenost s međunarodnim standardima. Točnije je reći da dosad nitko iz međunarodne zajednice koja obuhvaća 129 pisama svijeta i 120.737 znakova nije predložio unikodnu kodifikaciju polunavodničke „donje šestice“ za početni polunavodnički par kao ni „ravni donji navodnik“ za početni navodnički par. To govori da je Broz svoj polunavodnik vjerojatno izmislio, a da su Babić–Ham–Moguš bili pod utjecajem nestandardiziranoga rukopisnog oblika navodnika.

1. Kratki navuk¹⁶ (1779) — „navodnici „
2. Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju¹⁷ (1779) — „navodnici“
3. Naputchenye za horvatzki prav chteti y pizhati¹⁸ (1808) — „navodnici“
4. Gaj (1830) — „navodnici“
5. Partaš (1850) — „navodnici“
6. Babukić (1854) — „navodnici“
7. Volarić (1854) — „navodnici“
8. Mažuranić (1861) — „navodnici“
9. Vitanović (1872) — „navodnici“
10. Divković (1880) — „navodnici“
11. Kušar¹⁹ (1889) — „navodnici“ i „polunavodnici“
12. Broz²⁰ ¹(1892), ²(1893) — „navodnici“ i „znak „ ’
13. Boranić [urednik] ³(1904), ⁴(1906), ⁵(1911), ⁶(1915) — „navodnici“ i „polunavodnici“
14. Gavazzi ²(1921) — „navodnici“
15. Boranić [autor] — ¹(1921), ²(1923), ³(1926), ⁴(1928), ⁸(1941) — „navodnici“ i „polunavodnici“
16. Pravopisno uputstvo (1929) — »navodnici«
17. Boranić ⁵(1930), ⁶(1934), ⁷(1937) — „navodnici“; govori o 'polunavodniku', ali se u primjeru rabi drugi oblik: „polunavodnici“

¹⁶ Bjelina je prenesena iz izvornoga teksta.

¹⁷ Zanimljivo je istaknuti da se u pravilu navodi da „Zlaménje Navàdjanja („) ftoi na Pocsètku i na Svèrhi jednògá Govorènja“, ali primjer pokazuje da se završni navodnik razlikuje od početnoga.

¹⁸ Autor navodnike piše na početku svakoga retka u slučaju višeredčanoga navoda.

Priređivač Alojz Jembrih griješi u transkribiranome dijelu knjige u kojemu se ne drži izvornih oblika navodnika iako bi i interpunkcija trebala biti vjerno prenesena, a ne pravopisno prilagođena suvremenome stanju.

¹⁹ Kušar nema poglavlje o pisanju navodnika, ali rabi isključivo navedeni tip znakova.

²⁰ Broz rabi znakove za polunavodnike koji ne postoje u unikodu, pa ih nije bilo moguće unijeti drukčije nego izreskom iz izvornika. U prvome izdanju znak za polunavodnik pogrešno je otisnut i nalazi se više u sredini retka nego na dnu. Drugo je izdanje ispravljeno.

18. Cipra—Guberina—Krstić (1941) — »navodnici« i napomena²¹
19. Klaić¹(1941), ²(1942) — „navodnici“
20. Cipra—Klaić (1944) — „navodnici“, »navodnici«, ”navodnici”; ,polunavodnici‘
21. Boranić⁹(1947), ¹⁰(1951) — »navodnici«; govori o ’polunavodniku’, ali se u primjeru rabi drugi oblik: ,polunavodnici’
22. MH i MS¹(1960) — »navodnici« i ,polunavodnici’
23. MH i MS školsko izdanje (1960) — »navodnici« i ’polunavodnici’
24. Tutavac (1971) — »navodnici«, „navodnici” i ’polunavodnici’
25. Babić—Finka—Moguš²²¹(1971) — „navodnici” i »navodnici«; ,polunavodnici’
26. Anić—Silić¹(1986), ²(1987), ³(1990) — „navodnici“, ”navodnici“, »navodnici«; ’polunavodnici’
27. Grečl²³ (1987) — „navodnici”, ”navodnici” i »navodnici«
28. Babić—Finka—Moguš²(1994), ³(1995), ⁴(1996) — „navodnici” i »navodnici«; ’polunavodnici’
29. Babić—Finka—Moguš⁵(2000), ⁶(2002), ⁷(2003) — „navodnici” i »navodnici«; ,polunavodnici’
30. Anić—Silić⁴(2001) — „navodnici“, ”navodnici“, ”navodnici” i »navodnici«; ’polunavodnici’²⁴
31. Pravopisni priručnik (dodatak Velikom rječniku hrvatskoga jezika) (2003) — "navodnici", „navodnici”, “navodnici” i »navodnici« te 'polunavodnici'
32. Pravopisni priručnik (dodatak Enciklopedijskome rječniku hrvatskoga jezika) (2004) — "navodnici", „navodnici”, “navodnici” i »navodnici« te 'polunavodnici'

²¹ Cipra—Guberina—Krstić navode (1941:76) i sljedeće navodnike: „Na početku su navodnici dolje, a na svršetku gore“. Oni u djelu nigdje nisu upotrijebljeni (koriste se isključivo šiljasti navodnici).

²² Londonski pretisak *Hrvatskoga pravopisa* iz 1972. u Uvodnoj riječi i u tekstu recenzije Radislava Katičića na početku knjige upotrebljava «navodnike». Budući da se u pravilima i u cijeloj knjizi oni nigdje više ne nalaze, ne kategoriziraju se pod znakovima toga pravopisa.

²³ Nije jasno zašto je autor umjesto ravnih uspravnih navodnika otisnuo ravne kurzivne. Da je riječ baš o njima, jasno je iz sljedeće rečenice koja pojašnjava da se prvi par rabi u rukopisu, drugi kod pisanja strojem, a treći u tisku.

²⁴ Odabir fonta nije dobar, pa se polunavodnici mogu protumačiti i kao jače kurzivirani ravni polunavodnici.

33. Babić—Ham—Moguš¹(2005) — "navodnici", »navodnici« i „navodnici”
34. Badurina—Marković—Mićanović¹(2007), ²(2008) — „navodnici”, “navodnici”, "navodnici" i »navodnici«; ‚polunavodnici’, ‘polunavodnici’, 'polunavodnici' i ›polunavodnici‹
35. Babić—Ham—Moguš²⁵²(2008) — "navodnici", »navodnici« i „s prijateljima u igraonici."
36. Protuđer (2010) — "navodnici", „navodnici”, “navodnici” i »navodnici«; ‚polunavodnici’
37. Babić—Moguš¹(2010) i ²(2011) — „navodnici” i »navodnici«; ‚polunavodnici’ i ‘polunavodnici’
38. IHJJ (2013) — inačica za javnu raspravu — „navodnici“, »navodnici«, “navodnici”; ‘polunavodnici’ i 'polunavodnici' (ovaj drugi primjer polunavodnika pogrešno je otisnut te se ponavlja u obliku ‘polunavodnici’)
39. IHJJ (2013) — završna inačica — „navodnici”, »navodnici«; ‘polunavodnici’

2.1. Navodnici

Kao što se može vidjeti, propisivanje i uporaba (polu)navodnika u hrvatskim pravopisnim knjigama snažno varira. Iznenaduje spoznaja da je pisanje znakova za navođenje bilo ujednačenije u tzv. prijestandardnom grafijskom i pravopisnom razdoblju 18. i 19. stoljeća nego što je danas u vrijeme grafijske i pravopisne standardiziranosti. Kristijanović u svojoj *Gramatici hrvatskoga narječja* iz 1837. u pravopisnome dijelu (četvrti dio knjige) i poglavlju o interpunkciji čak navodi: „Budući da Horvati imaju interpunkcijske znakove uobičajene i kod svih drugih naroda, bilo bi suviše ovdje ih navoditi“. Pisanje tzv. njemačkih navodnika²⁶ provlači se dosljedno od *Uputjenja* iz 1779. do 1930. (stoljeće i pol), da bi se kasnije još pojavilo kod Boranića u izdanju iz 1941., Cipre i Klaića iz 1944., te u svim izdanjima Anić—Silićeva pravopisa. Oni su danas zadani u hrvatskoj lo-

²⁵ Babić—Ham—Moguš u drugome izdanju rabe znakove za polunavodnike koji ne postoje u unikuodu, pa ih nije bilo moguće unijeti drukčije nego izreskom iz izvornika.

²⁶ Naziv *njemački navodnici* („“) žargonski je izraz i ovdje se rabi u nedostatku točnijega i jednoznačnijega naziva. Smatra se neodgovarajući jer se tim tipom navodnika ne piše samo u njemačkome jeziku, nego i u drugim jezicima, npr. u češkome i slovačkome. Više o tome u poglavlju *Pregled uporabe navodnika u različitim jezicima* u Stojanov (2016:64).

kalizacijskoj inačici Microsoftova Officea i dobivaju se s hrvatskim jezičnim paketom što ih čini vrlo potvrđenima. Dakle, ako bi se i za jedne navodnike moglo reći da „tradicionalno pripadaju hrvatskome jeziku“, onda bi se to sigurno odnosilo na njih.²⁷ Unatoč tomu, dio javnosti (kao i mnogi stručnjaci) „navodnike“ smatraju *tradicionalnijim* za hrvatski jezik od drugih oblika.²⁸

Grafijski prijestandardni pravopisci ne rade razliku između početnoga i završnoga navodnika („ i “) — njima je to jedan te isti znak koji označuju kao „ i on ima uzor u njemačkome jeziku odakle su ga hrvatski autori preuzeli. Oni uopće ne smatraju potrebnim istaknuti da završni ne odgovara početnome navodniku.

Nabrojeno je čak jedanaest navodničkih parova u hrvatskome jeziku od kojih je njih šest (55 %) hapaksnih ili jednopojavničnih te se pojavljuju samo u jednome izdanju ili kod jednoga autora. Tako, primjerice, Pravopisni priručnik (2003) i (2004) donosi originalne „navodnike“ koji su možda i rezultat pogreške — unatoč tomu što su predstavljena četiri para navodnika, u sljedećoj rečenici njihova opisa pojašnjavaju se samo tri: „Prva dva oblika upotrebljavaju se i u rukopisnom i u tiskanom tekstu, a treći samo u tiskanom.“ (2003:86).

Isključivši jednopojavnične znakove, od preostalih pet navodničkih parova, određujući ih prema kriteriju tradicionalnosti, uvjerljivo su najstariji „navodnici“ (1779), zatim slijede »navodnici« (1929) i „navodnici“ (1930), a najnoviji su "navodnici" (2001) i “navodnici” (2007). Gleda li se čestotnost, najkorišteniji su »navodnici« s 33 pravopisne knjige, zatim „navodnici“ s 30, slijede „navodnici” s 19, "navodnici" s 8 i zadnji “navodnici” sa 4 pravopisne knjige.

1. „navodnici,, — *Kratki navuk* (1779)
2. ”navodnici” — CK (1944)
3. ”navodnici“ — AS (sva izdanja)
4. “navodnici” — Grečl (1987)
5. “navodnici” — PP (2003), (2004)
6. BHM (2008) — „s prijateljima u igraonici.”
7. "navodnici" — AS (2001), PP (2003), (2004), BHM (oba izdanja), Protuđer (2010), BMM (oba izdanja)

²⁷ Pronađena su tek dva starija djela u kojima se „navodnici” pojavljuju prije prvoga normiranja u Boraniću (1930), i to kod Đurkovečkoga (1826) koji rabi „navodnike” i za hrvatski i za njemački tekst, odnosno kod Drobnića (1846–1849) koji ih rabi za hrvatski tekst, dok talijanski i njemački imaju „navodnike“.

²⁸ V. poglavlje „Javna rasprava o pravopisu IHJJ“ u Stojanov (2016).

8. “navodnici” — BMM (oba izdanja), Protuđer (2010), IHJJ inačica za javnu raspravu (2013)
9. „navodnici“ — *Uputjenje* (1779), *Naputchenye* (1808), Gaj (1830), Partaš (1850), Babukić (1854), Volarić (1854), Mažuranić (1861), Vitano-
vić (1872), Divković (1880), Kušar (1889), Broz (oba izdanja), Bora-
nić urednik (sva izdanja), Gavazzi (1921), Boranić ¹(1921), ²(1923),
³(1926), ⁴(1928), ⁸(1941), Klaić ¹(1941), ²(1942), Cipra—Klaid (1944),
AS (sva izdanja), IHJJ inačica za javnu raspravu (2013)
10. »navodnici« — PU (1929), CGK (1941), CK (1944), Boranić ⁹(1947),
¹⁰(1951), MH i MS (1960), MH i MS školsko izdanje (1960), Tutavac
(1971), BFM (sva izdanja), AS (sva izdanja), Grečl (1987), Pravopisni
priručnik (2003) i (2004), BHM (oba izdanja), Protuđer (2010), BM
(oba izdanja), BMM (oba izdanja), IHJJ inačica za javnu raspravu
(2013), IHJJ završna inačica (2013)
11. „navodnici” — Boranić ⁵(1930), ⁶(1934), ⁷(1937), Tutavac (1971),
BFM (sva izdanja), BHM (samo prvo izdanje 2005), Protuđer (2010),
BM (oba izdanja), BMM (oba izdanja), IHJJ završna inačica (2013)

Jedina pravopisna knjiga koja navodničke znakove piše s bjelinama je *Kratki navuk* iz 1779.

Baš kao i s problematikom nazivlja vodoravnih crta (promjene u izda-
njima 1904., 1930., 1934. i 1941.), Boranić je izrazito nedosljedan i s odabi-
rom navodnika i polunavodnika — imao je ukupno pet promjena. Prvo
je kao urednik promijenio Brozove polunavodnike (faza 1904. — 1915.), a
zatim je kao samostalni autor ponovno promijenio oblik polunavodnika
(1921. — 1928.). Treća promjena bila je u izdanju 1930. i trajala je do 1937.
kada je izmijenio i navodnike i polunavodnike. Potom se u izdanju 1941.
vratio na stanje koje je bilo od 1921. do 1928. Nakon Drugoga svjetskog
rata posve je promijenio navodnike, i to je predstavljalo njegovu petu iz-
mjenu. Gotovo da bi se moglo reći da Boranićevi navodnički i polunavod-
nički oblici imaju određenu jezičnopolitičku signifikantnost te da su prati-
li onodobni razvoj društvenojezične situacije hrvatskoga jezika: uvođenje
šestosiječanjske diktature, uspostava Banovine Hrvatske, dolazak ustaša
na vlast te osnutak komunističke Hrvatske.

Drugi pravopis po broju izdanja koji nasljeđuje Boranića po vremenu
uporabe i broju izdanja, autora Babića, Finke i Moguša, ima stabilne obli-
ke — tek su jednom promijenili oblik, i to za polunavodnike.

Ravni navodnici pojavili su se s Anićem i Silićem (2001). Budući da su
proizišli iz tehnološke ograničenosti pisaćih strojeva kao i starih računa-

Inih kodnih prikaza, očekivalo bi se da se ravni navodnici pojave i znatno ranije.

Jedini navodnici koji imaju uočljiv kontinuitet pojavljivanja u novije doba jesu »navodnici«, i to od Cipre, Guberine i Klaića (1941). Prvo njihovo pojavljivanje bilo je u Pravopisnome uputstvu iz 1929.

Prvi koji su uvrstili tzv. angloameričke “navodnike” u hrvatske pravopisne knjige jesu Badurina—Marković—Mićanović (2007), a bili su predloženi i u radnoj inačici pravopisa IHJJ.

Kao i na području crtnih znakova²⁹, Badurina—Marković—Mićanović (2007) i kod navodničkih znakova konceptualno su različiti i inovativni u odnosu na hrvatsku pravopisnu tradiciju. Osim uvođenja angloameričkih navodnika i šiljastih polunavodnika, zanimljivo je uočiti njihov cilj postizanja sličnosti između navodničkih i polunavodničkih oblika znakova. Ipak, i tu ima mjesto za koje nije sigurno je li pogreška ili namjerno odstupanje od pravopisoslovnoga kriterija sličnosti: jedan im je par polunavodnika nesrazmjeran paru navodnika („primjer A’ prema „primjer B”, dok bi se očekivao „primjer A’). Standardizacijsko pitanje navodničkih znakova Badurina—Marković—Mićanović pokušali su razriješiti posvemašnjom relativizacijom uspostavljajući brojne navodničke grafemske parove kao standardne. Međutim, unatoč tome što su dopustili čak četiri para navodnika kao nijedna pravopisna knjiga do tada, nisu među njima uvrstili i one prve i najdugovječnije hrvatske „navodnike“. Da su to učinili, njihov bi standardizacijski model bio integrativniji i snažniji.

„Navodnici” koji se danas preporučuju za školsku uporabu (pravopis IHJJ 2013) prvi su put navedeni kod Boranića (1930) i potom ponovljeni u izdanjima (1934) i (1937), nakon čega su bili preuzeti u Tutavac (1971) te u Babić—Finka—Moguš, Badurina—Marković—Mićanović i Babić—Moguš.

Iz pregleda hrvatskih pravopisnih knjiga zaključuje se šest temeljnih točaka:

1. Prilično neobično za pravopisne priručnike u kojima bi takva mjesta trebala biti svedena na najmanju moguću mjeru, nailazilo se na mnoštvo zatipaka i/ili korektorskih pogrešaka (npr. različite vrste navodnika u definiciji i u primjerima, nedosljednost korištenja navodničkih znakova) ili na nesustavnost obrade (neusklađenost pravila s korištenjem u knjizi).
2. Većina navodničkih znakova hrvatskih pravopisnih knjiga je jed-nopojavnične naravi (pravopisni hapaksi). Ne očekuje se da pravo-

²⁹ Stojanov (2015).

pisni priručnik bude mjesto prvoga pojavljivanja nekog interpunkcijskog znaka. Pojedini hrvatski autori skloni su izmišljanju novih znakova koji čak i ne postoje u unikodu kao sustavu grafema svih standardiziranih, drevnih i suvremenih, pisama i jezika svijeta.

3. Hrvatski pravopisci ne smatraju se dužnim objasniti zašto su se odlučili za određeni tip navodnika (naravno, ne nužno u pravopisnome djelu), nego se povode svojim nahodjenjem i slobodnom procjenom, a što je dovelo do stanja u kojemu se pravopisni opis bitno razlikuje od uporabe (osobito u medijima)³⁰.
4. Hrvatski jezik imao je 150 godina neprekinuta kontinuiteta pisanja navodničkih znakova koji je narušen Boranićem (1930). Zanimljivo je da se upravo ti naknadno uvedeni navodnici danas smatraju „tradicionalno hrvatskim“ navodnicima (poglavlje *Javna rasprava o pravopisu IHJJ* u Stojanov (2016)). Što je izlazilo više pravopisnih knjiga, veći je bio rasap u propisivanju navodničkih znakova.
5. Sve pravopisne knjige, od *Uputjenja* iz 1779. do Pravopisnoga uputstva iz 1929., imaju isključivo jedan oblik navodnika koji propisuju i samo njega. S Boranićevim petim izdanjem (1930), osim uvođenja novih navodničkih znakova, počinje i razdoblje propisivanja više navodničkih oblika.
6. Pravopisni priručnici imaju zastarjelu metodologiju i na razini potrebe propisivanja vrste rukopisnih navodnika. Pravopisni priručnik nije mjesto gdje se opisuje rukopisni stil. Jedini priručnik koji bi to mogao propisati jest rukopisni priručnik, npr. Bežen—Reberski (2014). Parafrazirajući Pravopisni priručnik (2003:183) radi osnaživanja argumentacije, nepotrebnost propisivanja rukopisnih oblika razgodaka može se ovako oprimjeriti: „Uskličnici imaju više vrsta grafičkih oblika: ! † i ‡. Sva se tri oblika upotrebljavaju u rukopisnome tekstu, a prvi se koristi samo u tiskanom.“

³⁰ Treba napomenuti da je rješenje iz Hrvatskoga pravopisa Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, prema riječima uredništva, odabrano i usklađeno s tipografskim stručnjakom Sinišom Reberskim s Akademije likovnih umjetnosti i drugim stručnjacima. Šteta je što se o tipografskoj perspektivi i odabiru navodničkih znakova i općenito o znakovima za navođenje ne može pronaći bibliografski izvor. Prema riječima uredništva odabir „navodnika“ preporučili su učitelji i navodnici na svojim aktivima i skupovima jer je jednostavniji u pisanju rukom i samo se kao takvi pojavljuju u pisanju rukom.

Ono što je sporno u toj preporuci jest zašto bi rukopis bio uzor za tiskane i tipkane interpunkcijske znakove, osobito u perspektivi da se s tipkanim tekstom prosječni korisnik hrvatskoga jezika daleko više susreće. Više o ovoj temi u radu o sinkronijskim gledištima navodničkih znakova u Stojanov (2016).

2.2. Polunavodnici

Prvi polunavodnici pojavljuju se znatno kasnije od navodnika, i to s Kušarom (1889), označujući način izgovora riječi.

yati i Srbi svojim kniževnim jezikom a to je u zamjeni staroslovenskoga glasa r (= ê „jač“), biva što su Hrvati po prijedlogu Vuka Karadžića prigrlili u kniži južni govor, jekavštinu, koja staro jač zamjenjuje ponaj-

Slika 11. Prvo pojavljivanje polunavodnika u hrvatskim pravopisnim knjigama (Kušar 1889: II)

Prvi pravopis koji ih definira jest Brozov (1892), ali ih on ne smatra samostalnim znakovima nego podvrstom navodnika (navod unutar navoda). Uočava se da Broz rabi jedinstvene znakove kakvih nema ni u jednoj drugoj pravopisnoj knjizi, a koji ne postoje ni u standardu unikod da bi se mogli kroz određeni (standardni) font ostvariti. Boranić je, priređujući Brozov pravopis, izmijenio polunavodnike u standardnije oblike, ali nije dugo ostao dosljedan. Od petoga izdanja iz 1930. mijenja oblik polunavodnika, ali s pogreškom dosljednosti — jedan se oblik propisuje, a drugi primjenjuje. Osmo izdanje iz 1941. vraća starije oblike kakvo je imao 1928. i prije, da bi u devetome iz 1947. opet vratio one iz 30-ih godina 20. stoljeća.

Prvi spomen naziva polunavodnik nalazimo u Cipra — Klaić (1944:113), odakle je dalje preuzet u MH i MS (1960), ali se oni i dalje smatraju podvrstom navodnika, a ne samostalnim znakom. Kao samostalni znak polunavodnici se prvi put spominju i opisuju tek u Babić — Finka — Moguš (1971) te ih od tada imaju svi pravopisi, osim onih usmjerenih za osnovniju uporabu (Grečl, Babić — Ham — Moguš). Uvjerljivo najbogatiju grafemsku razradu polunavodnika imaju Badurina — Marković — Mićanović koji opisuju, analogno navodničkim znakovima, čak četiri para polunavodnika.

Dok navodničkih parova u hrvatskim pravopisnim knjigama ima jedanaest, polunavodničkih je osam, od kojih su dva jednopojavnična. Unatoč njihovoj brojnosti, oni su bitno podzastupljeniji, a mnoge ih pravopisne knjige ni ne smatraju posebnim znakovima. Pravopisci često ističu da sva pravila koja se odnose na navodnike vrijede i za polunavodnike čime posredno zaključuju da su to zapravo isti znakovi koji se samo razlikuju po položaju.

1. 'polunavodnici' — Boranić⁵(1930),⁶(1934),⁷(1937),⁹(1947),¹⁰(1951); MH i MS školsko izdanje (1960); Tutavac (1971); Anić — Silić¹(1986),²(1987),³(1990),⁴(2001); Babić — Finka — Moguš²(1994),³(1995),⁴(1996); Babić — Moguš¹(2010) i²(2011)

2. ‚polunavodnici‘ — Boranić⁵(1930), ⁶(1934), ⁷(1937), ⁹(1947), ¹⁰(1951); MH i MS (1960); Babić—Finka—Moguš (1971); Babić—Finka—Moguš⁵(2000), ⁶(2002), ⁷(2003); Babić—Moguš¹(2010) i ²(2011)
3. ‚polunavodnici‘ — Boranić [urednik] — sva izdanja; Boranić [autor] — ¹(1921), ²(1923), ³(1926), ⁴(1928), ⁸(1941); Cipra—Klaić (1944)
4. ‚polunavodnici‘ — Pravopisni priručnik (2003), (2004); Badurina—Marković—Mićanović¹(2007), ²(2008); IHJJ (2013) inačica za javnu raspravu
5. ‚polunavodnici‘ — Badurina—Marković—Mićanović¹(2007), ²(2008); IHJJ (2013) inačica za javnu raspravu; IHJJ (2013) završna inačica
6. ‚polunavodnici‘ — Kušar (1889); Badurina—Marković—Mićanović¹(2007), ²(2008)
7. ‚polunavodnici‘ — Badurina—Marković—Mićanović¹(2007), ²(2008)
8. polunavodnici iz Broz (1892) i (1893): **znak** ‚

Najčestotniji polunavodnički par jesu ‚polunavodnici‘ sa 16 pojavljivanja u hrvatskim pravopisnim knjigama, ‚polunavodnici‘ sa 12 i ‚polunavodnici‘ sa 10 pojavljivanja. Ostali su bitno rjeđi: ‚polunavodnici‘ (5), ‚polunavodnici‘ (4) i ‚polunavodnici‘ (3 pojavljivanja).

Kao i u pisanju vodoravnih crta, pravopisi MH i MS (1960) u svojem „akademsom“ i školskom izdanju međusobno se razlikuju i propisuju različite polunavodničke znakove: „akademska“ inačica ima ‚polunavodnici‘, a školska ‚polunavodnici‘.

Prva pravopisna knjiga koja spominje tzv. ravne polunavodnike jest Pravopisni priručnik (2003) koji jasno navodi da je rađen prema Anić—Silićevu pravopisu, iako ih taj pravopis ne sadržava.

Babić i Moguš imaju pogrešku u oba izdanja kada govore o polunavodnicima. U pravilu ističu ‚polunavodnike‘, a objašnjavaju da se prvi polunavodnik piše gore (tj. kao ‚polunavodnici‘).

Polunavodnički oblici koje propisuje pravopis IHJJ (2013) kao preporučene za uporabu u školama novijega su vijeka — prvi su put uvedeni s pravopisom Badurina—Marković—Mićanović (2007).

Pronađeno je pet značenja polunavodnika, a uz njih se navodi prvi spomen.³¹

³¹ Ovdje se usputno spominje i Tafra (2007:86) koja govori o značenju polunavodnika „za označivanje kultivara [oznake sorte, roda ili vrste koja se kultivira, op. T. S.]:

1. način izgovora — Kušar (1889:II)
2. unutarnje navođenje — Broz (1892:64)
3. preneseno značenje — Anić—Silić (1986:58) kažu da polunavodnici pokazuju „da se ono što se njima označava navodi doslovno ili mu se daje drugo značenje“
4. leksikografsko značenje — Babić—Finka—Moguš (1994)
5. specifično značenje — Babić—Finka—Moguš (1994:129) navode da se polunavodnici „mogu upotrebljavati i u drugim strukama kad se želi označiti da se riječ ili koja sintagma ne upotrebljava u svom općem značenju, nego u specifičnome, a navodnici bi bili prejaka oznaka, a kosa slova s kojih razloga neprikladna“

Jezični savjetnici često spominju uporabu navodnika.³² Najopširniji su Barić et al. (1999:310—313) i Jezični priručnik Coca-Cole (2012:65—69) koji na više stranica opisuju pisanje navodnika. Matković (2006:23) ističe prekomjerno korištenje navodnika, dok Sapunar Knežević i Togonal (2012:185) ocjenjuju zamjenjivanje navodnika polunavodnicima „rezultat[om] nepoznavanja određene jezične problematike“.³³

3. Udvostručeni navodnici u hrvatskoj književnosti

Udvostručeni navodnici³⁴ mogu se naći u hrvatskoj književnosti u obilježavanju dijaloga sugovornika, a nailazimo ih u *Hrvatskoj jezičnoj riznici* u više djela: Nemčićevim *Putositnicama* (1845:482), Preradovićevim *Izabranim pjesmama* (1890:24), Livadićevom *Svjetlu i sjeni* (1885:26) te u drugima. Spominju se u samo jednoj pravopisnoj knjizi (Cipra—Klaić 1944:111), a jedino književno djelo u kojemu su se udvostručeni navodnici nalazili u značenju navoda unutar navoda je Maretićev prijevod *Eneide* (1896:229).

Ovaj vid korištenja navodnika podvrsta je naizmjeničnoga upravnog govora (razred 2d).

Picea pungens Engelm ‘Glauca’.

³² Zanimljivo je uočiti da opsežni Hrvatski jezični savjetnik na barem dva mjesta rabi naziv navodnik za polunavodnički grafem (Barić et al.1999: 25).

³³ Doista, praćenje dnevnoga tiska to može i potvrditi: naslovi, podnaslovi te istaknuti dijelovi novinskih tekstova u izdanjima vodećih izdavača u Hrvatskoj redovito se pišu polunavodnicima, a ne navodnicima.

³⁴ U literaturi nije nađen naziv za ovu vrstu navodnika, pa se ovdje predlaže izraz *udvostručeni navodnici*.

»Meni se čini, moja krasna suputnica želi spavati?«

»A meni se čini« zapade mi ona u reč »da' ste vi veoma ljubopitni.«

»Podnipošto, moje zlato. Najvažniju važnost, tu sam već doznao, naime, da ružni niste. Jerbo je samo lěpost oporna.«

»Možebiti se varate.«

»O nimalo! Dok još němačke igrokaze od Kotzebua čitah, saznao sam već, da su krasota i čednost dvě ljubke posestrime.«

Slavulj-ptica zapjevala,

Ružici se udvarala:

«Ružo mila, ružo draga!

Daj mi konak u tvom busu,

Da prenoćim ovu noćcu,

Da mi kiša ne naudi,

Da me vjetar ne probudi.»

Ružica se zarumeni,

Slavulj-ptici odgovara:

«Rado bi ti konak dala,

Al grančice nemam gladke,

Sve su trnjem oružane,

Lako bi te izranile.»»

Slika 12. Udvostručeni navodnici u Nemčićevim Putošnicama iz 1845. kao dijalog sugovornika

Slika 13. Udvostručeni navodnici u Pre-radovićevoj pjesmi Noćne pjesmice iz 1851.

Tad poklisáríma reče, iz etolskog koji se grada
Vratiše, neka kažu, što nose i sve po redu
Odgovore nek jave. Govoriti nikom se ne će,
Dok ne posluša Venul i ne počne zborit ovako:
»Vidjesmo mi Dioméda, o gradjani, argivski k tomu
Vidjesmo grad i prevalismo put kroz nezgodu svaku,
Ruku dotakosmo onu, od koje se srušio Ilij.
Na polju japiškoga Gargána pobjednik on je
Zid'o Argiriju grad po imenu očinskog grada.
Kada već udjosmo te nam govoriti slobodno bješe,
Pružimo dare, ime i domovinu rečemo
Tko l' je zavojštio na nas, i što nas je u Arp dovuklo.
Pošto nas sasluša, on nam ovako odgovori blago:
»Oj vi narodi sretni, Ausónci starinski, nad kojim
Saturn vladaše negda, iz mira vašega što vas

Slika 14. Jedini nađeni primjer udvostručениh navodnika u Hrvatskoj jezičnoj riznici u značenju navoda unutar navoda (Maretićev prijevod *Eneide* iz 1896.)

4. Kategorizacija značenja navodnika

U ovom poglavlju donosi se kategorijalno viđenje značenja navodnika u hrvatskim pravopisnim djelima. To znači da su se na temelju njihove uporabe pokušala pobrojiti i kategorizirati sva značenja. Kao i svaka druga kategorizacija ona nije zadana, jednoperspektivna, univerzalna ili dovršena, nego predstavlja metodološko i teorijsko viđenje uporabe navodnika u hrvatskome jeziku autora ovoga istraživanja, a na temelju koje se može otvoriti rasprava o pravopisnome opisu i propisu. Nije se pritom ocjenjivalo je li koji konzultirani autor dosljedno provodio određeno pisanje navodnika, nego su se samo bilježila pronađena značenja. Iako se čini da veliki broj pronađenih značenja (21) ukazuje na detaljnu razradbu, ona

je u nekim dijelovima vrlo općenita. Tako se, primjerice, stvorila jedna kategorija za široko područje korištenja navodnika u isticanju naslova i naziva koja obuhvaća korištenje navodnika u naslovima knjižnih djela pa sve do naziva dječjih igara (npr. „mačke i miša“, „prsten“ u Cipra—Klarić 1944:17).

Potrebno je razjasniti što se sve smatra navodničkim znakom, odnosno je li i znak kojim se obilježava ponavljanje teksta u gornjemu retku (,,) ili znak za prekid odlomka i početak tabličnoga čitanja teksta (,,) također navodnik ili su to neki posve drugi znakovi. Polazište za ovo promatranje polazi od tumačenja da znak „-“ u primjeru „5 – 3“ nije crtica, nego znak minusa, iako se od nje vizualno ne razlikuje, te da bi i navodničke znakove jednako tako trebalo različito kategorizirati. Metodologija koja je poslužila za identificiranje navodničkoga znaka unikatno je uvjetovana: za razliku od znaka minusa i znaka crtice, ne postoji drugi znak kojim se računalno može ostvariti ponavljanje teksta u gornjemu retku ili prekid odlomka i početak tabličnoga čitanja teksta (a da to nisu dva zareza jedan kraj drugoga). Ova pristup kreće od jasne činjenice postojanja polivalentnih interpunkcijskih znakova koji mogu obilježavati sasvim različita značenja (npr. znak točke koji obilježava kraj rečenice i rednost broja ili znak crtice koji označuje odnos sučeljavanja, raspona, upravnosti govora itd.).³⁵ Drugim riječima, navodnički znak može imati i neka sasvim različita značenja od samoga navođenja nečijega teksta. To što jedan znak označuje posve različita značenja, dakle, ne pretpostavlja nužno da je riječ o različitim znakovima.

Treba istaknuti da kod visoka stila pisanja nije uvijek bilo jednostavno odrediti značenje navodnika izvan širega konteksta. U primjeru u Anić—Siliću (1986:49) „... odjenuta u ruho jezika koji zahtijeva mjere na način »potrebno«, »mora se«, »trebalo bi«, »nužno je«...“ navodnici bi mogli obilježavati isticanje prenesenoga značenja, navođenje primjera ili interpretirani prijenos.

Navodničkih značenja moglo bi biti i više, ali se za neka nije moglo uspostaviti dovoljno razlikovnosti, prepoznatljivosti i oprimjerenosti. Tako, primjerice, navodničko značenje oblikovanja tekstne cjeline u cilju vizualnoga odvajanja od ostatka teksta, za koje se pretpostavilo da će biti nađeno u pravopisnim knjigama, nije potvrđeno.

³⁵ Osim toga, ni crtica koja se rabi u uspravnome nabranjanju (npr. IHJJ 2013:107) nije crtica, nego *hyphen bullet* (U+2043), ali se svejedno spominje u poglavlju o pisanju crtice. Također, znak koji se računalno ostvaruje u primjeru „5 – 3“ nije unikatni *minus sign* (U+2212), nego unikatni *en dash* (U+2013), ali se svejedno za njega govori da je riječ o „znaku za matematičku operaciju“ (IHJJ 2013:111).

U potrazi za novim značenjima navodnikā trebalo bi provesti dodatno istraživanje i pregledati „mikropravopisne prakse“ ili strukovne nomenklaturne priručnike čime bi se opis sigurno obogatio (npr. korištenje navodnika u bibliografiji). Usporedno s time, bilo bi vrlo korisno provesti korpusnojezikoslovno istraživanje pisanja navodnika na hrvatskome jeziku.

U pravopisnim knjigama promatrane su ne samo formulacije pravila nego i navedeni primjeri često navođeni u literaturi (najčešće iz književnosti ili publicistike). Ta je činjenica bila osobito važna za neka djela (recimo za Anić–Silić) jer je broj upotrijebljenih značenja navodnika veći od broja navedenih pravila pisanja. Budući da se polazi od pretpostavke o sigurnosti autora o pravopisnoj ispravnosti primjera s navodnicima u njihovu djelu, zaključilo se da se navedene primjere treba uvrstiti u istraživanje.

Pregledano je 27 pravopisnih knjiga u 54 izdanja. Zatamnjeni stupci u tablici 1. predstavljaju 15 pravopisnih priručnika u užemu smislu sa svojim 41 izdanjem. Redci obilježavaju 21 značenje navodnika u kojima oznaka + označuje postojanje navedenoga pravila, a oznaka – korištenje značenja navodnika u tekstu, ali ne i pravilo koje ga opisuje. Značenja su zbrajana (+ predstavlja vrijednost 2, a – vrijednost 1) s ciljem da se pravopisna praksa međusobno bolje usporedi. Kvantificirana usporedba uvedena je da bi se zornije uočio razvoj pravopisnih značenja navodničkih znakova u vremenu, odnosno u želji da se usporede normativne prakse u različitim hrvatskim pravopisnim razdobljima. Veći broj značenja ne znači nužno i veću kvalitetu opisa – već je napomenuto da se među njima nalazi i dio zastarjelih značenja navodničkih znakova.

Tri su temeljna navodnička značenja koja u pisanju označuju (1) preneseni, (2) oblikovani i (3) istaknuti tekst. Drugim riječima, navodnicima se tekst prenosi, oblikuje i ističe. Arhetipsko značenje navodnika iz kojega su proizišla sva druga značenja odnosi se na intertekstualni prijenos ili navođenje tuđih ili vlastitih misli.

U daljnjoj raščlambi značenja se obilježuju zaporkom u oblim zagradama radi preglednosti u tabličnome prikazu 1.

4.1. Prijenos

Prijenos ili navođenje teksta temeljno se dijeli na (1a) doslovno ili (1b) interpretirano. Tipični primjeri doslovnoga prijenosa jesu (1a1) upravni govor i (1a2) (znanstveno) navođenje. U oba se slučaja često koristi dvočrta kao znak koji razgodi vlastiti tekst od prenesenoga. Upravni govor i navođenje također često imaju punu rečeničnu formu i vlastitu interpunkciju. On ne mora nužno biti govor nekoga lika, nego može biti i „pre-

neseni“ upravni govor, npr. zamišljeni govor skupine ljudi, uopćenih pojmova itd

Ta planinska kosa zove se Rebro. A Rebro upravo i znači: planinska kosa. Ali ovdašnji ljudi to priprosto objašnjavaju: »To je mjesto gdje je netko slomio rebro.«

Slika 15. Primjer zamišljenoga govora kao podvrsta upravnoga govora
 (Anić—Silić 1986:41)

Znanstveno navođenje osobito je striktno propisano: traži se točan prijenos teksta (uključujući zatipke i izvorne pravopisne oblike) u kojemu se sadržajno zalihostan dio izostavlja trotočkom u oblim zagrada, dok se naknadne intervencije posebno ističu uglatim zagrada i s napomenom o dopuni. Upravni govor tipično se izražava kroz dijalošku formu.³⁶

Iako se potkategorija *cjelovitosti* pri prijenosu teksta na prvi pogled ne čini kategorijalno razlikovna, ona to jest: važno je razlikovati način doslovnoga i interpretiranoga prijenosa teksta iz razloga postojanja različitih pravopisnih pravila za njihov ostvaraj. Interpretiran tekst bitno se razlikuje pravopisnom formom od doslovnoga te se stoga tako ovdje i prikazuje.

Interpretiran prijenos teksta nema strogo zadanu formu te se obično sintaktički uklopljuje u autorovu rečenicu.³⁷ Navodnici služe obilježavanju da je navedeni dio teksta prenesen iz drugoga izvora kao interpretacija. Primjerice, interpretiran je prijenos kada se spominje izjava da „mozak vrijedi dvije marke“, a doslovan je prijenos izrečenoga: „Kilo mozga je dvije marke.“

drevno), posuda od zemlje (m. zemljena), itd. Tako ima i u Gundulića „krila od vjeharah“ mjesto „vjetrena krila,“ n. p.
 „Jur na krilieh od vietara’
 Glas po svemu svietu pārši,
 Kô kraljević silna cara
 Kopja slomi, sablje skârši “
 (Gund. Osman. I: 23.)

Slika 16. Primjer interpretiranoga ili neizravnoga navođenja (Babukić 1854:396)

3. Poput upravnog govora ili citata stavljaju se među navodnike i pojedinačne rieči, izvađene iz tuđega govora ili pisanja, da bi se označile kao tuđe, na pr. *Ono njegovo neprestano »dabome«* i *»razumije se«* već mi je dodijalo. — *Na svaki moj razlog ima on neko »ali«*. — *Za njega je to samo »nedužna šala«*.

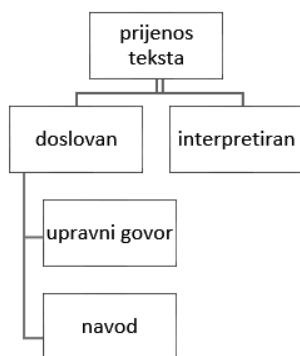
Slika 17. Primjer interpretiranoga ili neizravnoga navođenja
 (Cipra—Klaić 1944:112) I

³⁶ Prvi pravopis koji je opisao pravilo (znanstvenoga) navođenja jest Babić—Finka—Moguš (1971:116).

³⁷ *Kratki navuk* i *Uputjenje*, oba iz 1779., koriste danas zastarjelu praksu pisanja navodnika punom rečeničnom formom i za interpretirani prijenos značenja.

Interpretirano navođenje naziva se još i neizravnim navođenjem, odnosno parafraziranjem (Janović 2013). Divković ističe i naziv *kosi govor* (1880:38): „Kad se rieči ili misli čije ne kazuju onako, kako ih je dotični izustio, već izrekom sporednom, onda se to zove k o s i g o v o r n. p. [spacioniranje preuzeto, op. T. S.]“

Slika 18. Podjela navodničkih značenja u funkciji prijenosa teksta

4.2. Oblikovanje

Drugo temeljno značenje navodničkih znakova koje se pronalazi u najstarijim hrvatskim pravopisnim knjigama jest ono vezano za oblikovanje ili strukturiranje teksta (eng. *text formatting*).

Navodnici se rabe za oblikovanje teksta na pet različitih načina zbog čega se govori o pet značenja: (2a) navod unutar navoda, (2b) višeredno navođenje, (2c) označivanje točke prekida i nastavka teksta, (2d) naizmjenični upravni govor te (2e) ponavljanje riječi u gornjemu retku. Navodnici u oblikovanju teksta utječu na njegovu strukturu i kompoziciju, a ona, kao što se vidi, ne mora nužno biti linearna i slijeva nadesno.

Obilježavanje navoda unutar navoda često se spominje u hrvatskim pravopisnim knjigama. Prvo spomenuto pravilo o tome zapisano je u Brozu (1892:64) koji ističe da se umjesto navodnika pišu polunavodnici.

Višeredno navođenje najstarije je značenje navodničkih znakova i prikazano je na slici 10., a danas se više ne primjenjuje.

Označivanje točke prekida i nastavka teksta prikazano je na slici 7.

Naizmjenični upravni govor vidljiv je na slici 19., a ponavljanje riječi u gornjemu retku na slici 20.

Naizmjenični upravni govor može imati dvojaku pojavnost. Nakon prvoga dijaloga s navodničkim znakovima, drugi dijalog (sugovornikov izravni govor) može ili izostaviti navodničke znakove (slika 19.) ili ih udvostručiti (slika 12.).

Kad se u pripovijedanju naizmjenice nižu tuđe riječi (kao u primjeru pod 279), onda se mogu riječi jednoga lica pisati i bez znaka navođenja; n. p. *Kad dode dijete u jednu vodenicu, a to u njoj sjedi čoso: „Pomoz' Bog, čoso!“ — Bog ti pomogao, sinko! — „Bih li ja mogao tu malo samljjeti?“ — Bi, zašto ne bi! Evo će se moje sad izamljeti, pa onda melji koliko ti drago!*

Slika 19. Primjer navodnika u značenju oblikovanja naizmjenična upravna govora (Broz 1892:63)

Obćenita pravila o sklonjenjih.
 1. Imena samostavna mužka i sručnja imadu samo jedno sklonjenje (declinatio, Abänderung); a ženska imadu dva sklonjenja.
 2. Iz drugoga padeža iliti iz genitiva jedinstvenoga broja može se spoznati, na koju deklinaciju spada koje ime samostavno; jerbo *Genitiv* I. sklonjenja okanča se na a,
 „ II. „ „ „ e,
 „ III. „ „ „ i.

Slika 20. Navodnički znakovi za označivanje ponavljanja riječi iz gornjega retka (Babukić 1854:171)

Navodnici u značenju oblikovanja kraja retka korišteni su u oba Brozova izdanja (1892:46) i (1893:48), kao i kod svih Boranićevih pravopisa (v. sliku 21). Budući da se procijenilo da je riječ o pogrešnome navođenju grafema — umjesto navodnika trebao je stajati znak = (eng. *double oblique hyphen*, U+2E17), a koji se nije mogao prikazati u korištenom tiskarskom fonu — ovo se značenje nije uvrstilo u razradbu. Možda se taj znak i koristio u rukopisu, ali ovdje se ponajprije raščlanjuju tiskana pravopisna djela, a ne rukopisni zapisi.

poli samoglasno samo; tako nek se ne raspolavljaju riječi ovako: *u-čionica, razumi-o . . .*, nego n. p. ovako: *uči-onica, ra-zumio . . .* — Jedna se pola rastavlja od druge znakom „ (u štampanju znakom -), koji se svagda stavlja za prvom polom u istoj vrsti.

Slika 21. Primjer vjerojatno pogrešnoga korištenja navodničkih znakova za oblikovanje rastavljanja riječi u dva retka (Broz 1892:46)

Slika 22. Podjela navodničkih značenja u funkciji oblikovanja teksta

4.3. Isticanje

Suvremeno pisanje (navodničkoga) isticanja teksta sve se češće zamjenjuje kurzivom (a često i polunavodnicima u novinarskome funkcionalnom stilu). Isticanje može biti (3a) značenjsko, (3b) stilsko te (3c) tematsko i metajeznično.

S pomoću značenjskoga isticanja navodnici obilježavaju (3a1) preneseno, (3a2) osnovno i (3a3) operativno značenje. Preneseno značenje označuje korištenje stilskih figura ili autorova odnosa prema izrečenome kroz ironiju, sarkazam, suprotnost, netočnost, neslaganje, sumnju, izražavanje nepreciznosti i dr.

Osnovno značenje označuje nepreneseno značenje riječi koje se tumači. U suvremenome se pisanju danas za ovu potrebu često koriste ovi 'polunavodnici'.

vredniji), zanovijetan; zatim: prijekoran u značenju „prekoren“ a prekoran u značenju „koga često koriš“, napokon: viječan u značenju „trajan, čvrst“, inoviječan (inovjek) „drugoga vijeka“, novoviječan (novovjek) „no-

Slika 23. Navodnici u značenju isticanja osnovnoga značenja (Kušar 1889:47)

Navodnici mogu imati i operativno značenje kada se nekom tekstu daje matematička ili računalno-tehnička informacija, primjerice kada se iskazuje niz riječi koji predstavljaju ključne pojmove za pretraživanje u tražilicama ("Jelena Rozga" OR "Danijela Martinović"), slovni sadržaj promjenjivica (a, b, c = 1, 2, "jelena"), oznaku za tzv. lebdeći naslov (eng. *hover title*) u sintaksi Markdown (<http://www.ihj.hr/> "Mrežne stranice Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje") itd. Za operativno značenje rabe se isključivo ravni navodnici.

Stilsko isticanje označuje ili odstupanje od pisane jezične norme ili određeni autorov stilski izričaj na (3b1) leksičkome, (3b2) gramatičkome i (3b3) pravopisnome planu. Pisanje navodnika za lekseme može upućivati na korištenje žargonizma, barbarizma, dijalektalizma, arhaizma, neologizma, nekorektnih izraza i drugih leksičkih stilema, ali i odabir određenoga naziva koji se želio istaknuti. Također, navodnici mogu ukazivati na fonološku, morfološku i sintaktičku stilizaciju (gramatički obilježeni izrazi), odnosno na pravopisnu stilizaciju (pravopisno obilježeni izrazi).

Zanimljiv primjer korištenja navodnika za gramatičko isticanje nalazi se u Cipra—Klaić (1944:131) u kojemu navodnici stoje za obilježavanje cijeloga izraza koji se sklanja, a ne samo zadnje riječi.

9. kad se stranim višočlanim nazivima dodaju hrvatski pa-
dežni ili pridjevni nastavci, a potrebno je iztaknuti, da nastavak
pripada cijelom izrazu, a ne samo posljednjoj rieči, na pr. *na Hoeck*
van Holand-u, langue d'oc-a, »l'art pour l'art«-ski. Slično i *van*

Slika 24. Navodnici u značenju isticanja jezičnonormativnoga stila
na gramatičkoj razini (Cipra—Klaić 1944:131)

Autori navode primjer i za fonološko obilježeni izraz „kad se želi naro-
čito označiti odstupanje od redovitog naglaska ili izgovora, na primjer u
bilježenju dijalektnog govora i sl.: »*Idem u dućân*«, kaže Sarajlija.“ (Cipra—
Klaić 1944:135)

Tematsko i metajezično isticanje predstavlja značenje navodnika koji
označuju (3c1) riječi iz drugih jezika, (3c2) hrvatski prijevod sa stranoga je-
zika, (3c3) naslove ili nazive, (3c4) definirajuće pojmove, (3c5) primjere,
(3c6) kolokacije, frazeme, poslovice te druge izreke, kao i (3c7) izgovor.

ñemačkom duhu građene sve imenice kod kojih nad i pod imaju
značenje starješinstva (ñem. „ober“) dotično podložništva (ñem.
„unter“), jer bi naš narod rekao mjesto: nadcarinar, nadcestar;

Slika 25. Primjer pisanja navodnika u značenju isticanja
riječi iz drugih jezika (Kušar 1889:10)

jeli se na *fonetički* i *etimologijski*. Fonetički dobio je to
ime od toga što nam vjerno predočuje sve glasove
(govorj „glas“) i glasovne promjene što bivaju u stano-

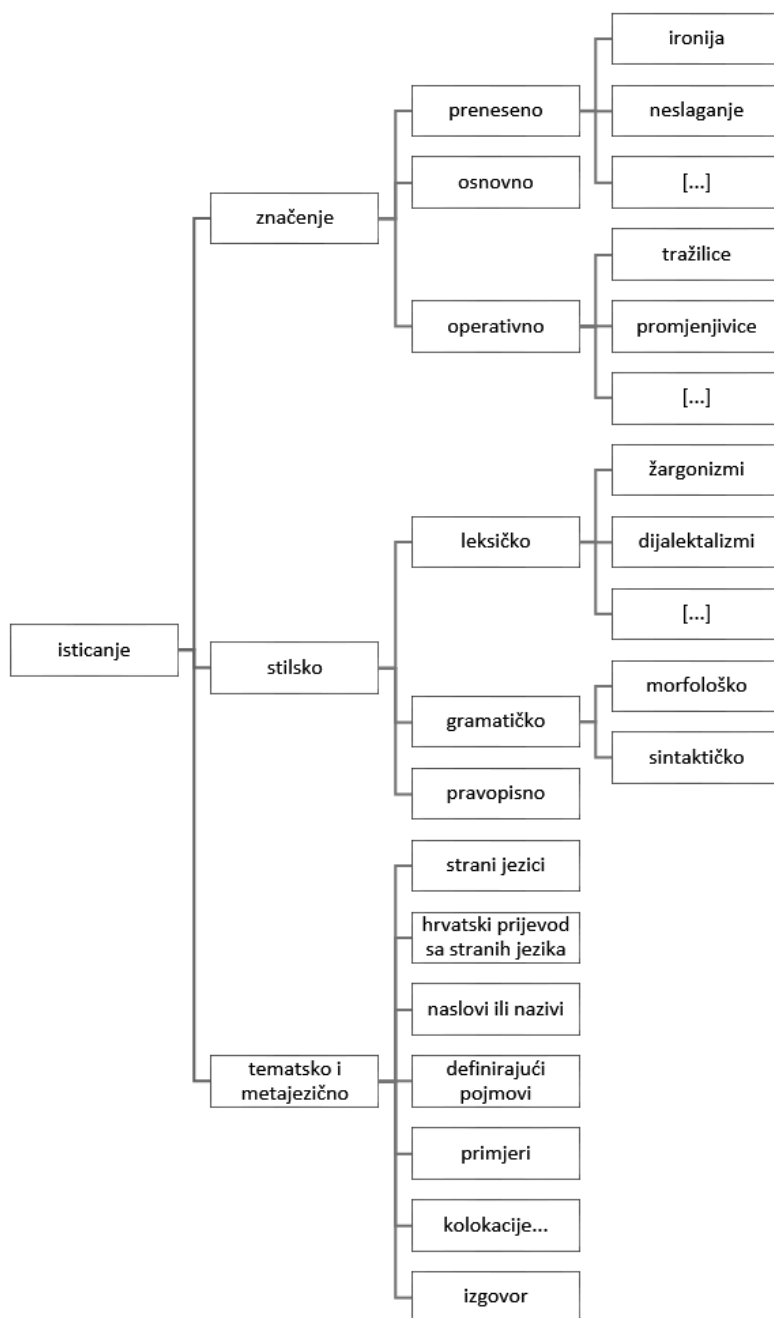
Slika 26. Primjer pisanja navodnika u značenju isticanja
hrvatskoga prijevoda sa stranoga jezika

Takav se natpis može pisati u rečenici i sa zna-
cima „“; n. p. Preradović je spjevao „*Putnika*“ g. 1845.
— „*Suze sina razmetnoga*“ najljepša je pjesma Gundu-
ličeva. Vidi još pod 292. i 293.

Slika 27. Primjer pisanja navodnika u značenju isticanja
naslova ili naziva (Broz 1892:31)

nije potrebno, da se piše. Polag ovoga pravila rēč „*trs*“ pi-
sana bez samoglasnika neizgovara se muklo, nego razgovetno
kao da je pisana „*ters*“ sa čistim samoglasnikom; a osim

Slika 28. Primjer pisanja navodnika u značenju isticanja
definirajućih pojmova (Mažuranić 1861:24)

Slika 35. Podjela navodničkih značenja u funkciji isticanja teksta

5. Pravila uporabe znakova za navođenje u hrvatskim pravopisima

U ovome se poglavlju nastoje opisati značenja navodničkih znakova u hrvatskim pravopisnim knjigama. U tabličnome prikazu navedena su sva pronađena značenja, ali i druga postojeća koja su prikupljena izvan pravopisnih knjiga (npr. obilježavanje operatorskih značenja). Tablica može poslužiti za pregled iscrpnosti pravopisnih knjiga vezano za navodničku tematiku, ali i za usporedbu korištenja navodnika s pravilima pisanja u određenome djelu.

- 1a1 — prijenos doslovni, upravni govor
- 1a2 — prijenos doslovni, (znanstveno) navođenje
- 1b — prijenos interpretirani
- 2a — oblikovanje ugnježdivanja navoda unutar navoda
- 2b — oblikovanje višerednoga navođenja
- 2c — oblikovanje označivanja točke prekida i nastavka teksta
- 2d — oblikovanje naizmjenična upravna govora
- 2e — oblikovanje ponavljanja riječi u gornjemu retku
- 3a1 — isticanje prenesenoga značenja
- 3a2 — isticanje osnovnoga značenja
- 3a3 — isticanje operativnoga značenja
- 3b1 — isticanje stila na leksičkoj razini
- 3b2 — isticanje stila na gramatičkoj razini
- 3b3 — isticanje stila na pravopisnoj razini
- 3c1 — isticanje tematsko i metajezično riječi iz drugih jezika
- 3c2 — isticanje tematsko i metajezično hrvatski prijevod sa stranih jezika
- 3c3 — isticanje tematsko i metajezično naslovā ili nazivā
- 3c4 — isticanje tematsko i metajezično definirajućih pojmova
- 3c5 — isticanje tematsko i metajezično primjerā
- 3c6 — isticanje tematsko i metajezično kolokacija, frazema, poslovice te drugih izreka
- 3c7 — isticanje tematsko i metajezično izgovorā

Tablica 1. Prikaz navodničkih značenja u hrvatskim pravopisnim knjigama

	39	23	27	15	5	0	10	21	30	10	0	12	2	0	3	4	36	5	14	17	4	
IHJJ (2013)	+	+	+						+								+					10
Babić–Moguš (2010), (2011)	+	+	+	-				+	+			+					+					15
BHM (2008), (2009)	+	+	+						+								+					10
BMM (oba izdanja)	+	+	+					+	+							-	+	-				14
Anić–Silić (sva izd.)	+	+	-						+	-		-				-	+	-	-			14
BFM (od 1994. do 2006.)	+	+	+	+				+	+	-		+					+					17
BFM (1971)	+	+	+					-	+	-		+					+					14
Tutavac (1971)	+		+					-	+	-		-			-		+	-	-	-		15
MH i MS (1960) i škol.)	+	+	+	+				-	+								+					13
Boranić (1947), (1951)	+	-		+			+	-	+	-							+		-	+	-	17
Cipra–Klaić (1944)	+	+	+	+			+	+	+	-		+	+			-	+		-	-	-	25
Klaić (1941), (1942)																	+	-	-			5
Cipra–Guberina–Krstić (1941)	+							-	+	-		+					+		-	+	-	14
Boranić (1930), (1934), (1937)	+			+			+	-	+	-							+		-	+	-	16
Boranić (1921–1928), (1941)	+			+			+	-	+	-							+		-	+	-	15
Broz-Boranić (do 1915)	+			+			+	-	+								+		-	+	-	14
Kušar (1889)								-		-							-	-				6
Divković (1880)	-																					2
Vitanović (1872)	-								-													6
Mažuranić (1861)									-													6
Volarić (1854)	+	-			+																	7
Babukić (1854)	+	-							-								-	-				9
Partaš (1850)				+					-													4
Gaj (1830)	-																					2
Naputchenye (1808)	+																					3
Uputjenje (1779)				+																		2
Kratki navuk (1779)																						2
značenja	1a1	1a2	1b	2a	2b	2c	2d	2e	3a1	3a2	3a3	3b1	3b2	3b3	3c1	3c2	3c3	3c4	3c5	3c6	3c7	bod

Među svim pravopisnim knjigama uvjerljivo najbogatije korištenje navodnika nalazi se u Cipra—Guberina—Klaić (1944) s vrijednošću 25, a iza njega sa 17 nalaze se Boranić u dvama izdanjima (1947 i 1951) te Babić—Finka—Moguš od drugoga (1994) do devetoga izdanja (2006). Zanimljivo je uočiti da noviji pravopisi (Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, zatim Anić—Silić Novoga Libera i Školske knjige, Badurina—Marković—Mićanović Matice hrvatske te Babić—Moguš Školske knjige) imaju znatno manju primjenu navodnika od Cipe i Klaića. Iz predstavljenih tabličnih podataka može se činiti da je pisanje hrvatskih navodnika u pravopisnim knjigama imalo vrhunac u četrdesetim i pedesetim godinama 20. stoljeća te da je suvremena hrvatska pisana praksa značenja navodnika zamijenila drugim pravopisno izražajnim sredstvima (kurzivom, vodoravnom crtom i dr.). Međutim, dubljim uvidom može se i zaključiti da su suvremeni pravopisni priručnici jednostavno previdjeli brojna značenja koja su nesumnjivo i dalje aktualna. Od 21 značenja dio je posve zastario (2b, 2c, 2d), dok se dio sve rjeđe rabi (npr. 3c7), ali se za sljedeće to sigurno ne može reći: oblikovanje operativnoga značenja (3a3), isticanje stila na gramatičkoj (3b2) i pravopisnoj (3b3) razini te isticanje hrvatskoga prijevoda sa stranih jezika (3c2). Ta četiri značenja nemaju opis ni u jednome suvremenom pravopisnom priručniku.

Gledajući omjer oznaka + i – po knjigama, uočava se da tek pravopisna izdanja Babić—Ham—Moguša i Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje imaju „usklađenu“ primjenu navodničkih znakova s pravilima. Naime, svi navodnici u tekstu imaju i svoje pravilo pisanja, za razliku od, primjerice, Tutavca te Anića i Silića gdje je taj odnos 4 naprema 7, odnosno 4 naprema 6 na štetu pravopisnoga opisa. To znači da su autori propustili opisati pravila za čak 60 % primijenjenih navodničkih znakova.³⁸

Što se tiče zbrajanja vrijednosti u redcima ili kvantitativne raščlambe značenja navodnika, situacija je sljedeća: pet najčestotnijih značenja u hrvatskim pravopisnim knjigama su upravni govor (1a1 – vrijednost 39), pisanje navodnika u naslovima ili nazivima (3c3 – vrijednost 36), isticanje prenesenoga značenja (3a1 – vrijednost 30), interpretirani prijenos riječi (1b – vrijednost 27) i (znanstveno) navođenje kao vrsta doslovnoga prijenosa teksta (1a2 – vrijednost 23).

Za jedno značenje nije nađena potvrda u hrvatskim pravopisnim knjigama, iako je bilo očekivana: isticanje stila na pravopisnoj razini (3b3).³⁹

³⁸ Osim već spomenutoga Babić—Ham—Moguša i IHJJ-a s 0 % neopisanih, a korištenih navodnika, drugi hrvatski suvremeni pravopisi imaju raspon od 11 % (Babić—Moguš i Babić—Finka—Moguš) do 25 % (Badurina—Marković—Mićanović).

³⁹ Primjerice, kad god se želi istaknuti pravopisna pogreška, očekivalo se da će biti

Pravopisni priručnici ne smatraju potrebnim propisati zapisivanje riječi u specifičnom kontekstu ili izvan vlastite norme, a to vjerojatno nešto govori o normativnoj naravi jezičnih priručnika.

Najarhaičnije navodničko značenje u hrvatskim tiskanim knjigama isticanje je točke prekida i nastavka teksta za tablično čitanje (2c) koje je pronađeno u nepravopisnoj knjizi (u Šilobodovoj *Aritmetici*), a nakon njega slijedi pisanje navodnika za oblikovanje višerednoga navođenja koje se obilježuje navodnicima na rubnici stranice (2b — zadnji put korišteno u Mažuranićevoj *Slovnici Hérvatskoj*).

Zanimljivo je uočiti da je navodničko značenje isticanja osnovnoga značenja riječi pronađeno u čak devet (od 15) pravopisnih priručnika, ali ni u jednome se ono ne uspostavlja pravilom. Slično je s navođenjem primjerā u osam knjiga koje također nema svoje zapisano pravilo.

Neobično je da većina hrvatskih pravopisnih knjiga govori o ironiji, iako je ironija tek jedno od prenesenih navodničkih značenja. Osim nje, navodnici mogu imati cijeli spektar emotivnoga obilježja, od sarkazma do isticanja neslaganja.

Suvremeni pravopisi često navode pravilo o pisanju polunavodnika kao sredstava izražavanja značenja. Čini se da bi se moglo opravdati razlikovanje leksikografskoga značenja od općega čime bi se moglo razjednačiti polunavodničko i navodničko značenje.

Školski pravopis Babić—Ham—Moguš i pravopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje jedini jasno strukturiraju i potom razjednačuju tri vrste prijenosa riječi: upravni govor, doslovno navođenje i interpretirani prijenos (odnosno, 1a1, 1a2 i 1b u predloženoj kategorizaciji).

Među svim pravopisnim knjigama u Hrvata, mora se istaknuti važnost pravopisa Cipra—Klaić (1944). Iako je nastajao u vrlo kratkom i ratnom razdoblju, relativno davno (prije više od 70 godina) u samo jednome izdanju i s drukčijim gledanjem na pitanje izvorne i tradicionalne hrvatske pravopisne osnovice, svojom kvalitetom (suvremenošću, enciklopedičnošću, iscrpnošću i tehničkom uređenošću) često nadmašuje druge pravopisne knjige. Kao što je utvrđeno za pitanje detaljnoga opisa pisanja vodoravnih crta (Stojanov 2015:147)⁴⁰, isto vrijedi i za poglavlje s navodnicima, te se Cipra—Klaić (1944) može nazvati najrazrađenijim hrvatskim pravopisano unutar navodnika. Također, mislilo se da će nečiji pravopisni stilem ishoditi pravilom pisanja pod navodnicima.

⁴⁰ Među njihovim ostalim važnim postignućima, a koji nisu spomenuti u navedenome radu, naglašava se i da su prvi uveli pravilo o pisanju spojnice na početku prelomljenoga retka kada se prelama riječ sa spojnicom (a odakle je preuzeta u tzv. Novosadski pravopis te u sve druge hrvatske pravopisne priručnike).

pisom gledajući navodnička pravila i uporaba. Ističu se, među ostalim, sljedeće točke:

1. Imaju najveći broj opisanih pravila za navodnička značenja (deset) što je skoro upola više od prosjeka svih hrvatskih pravopisnih priručnika (prosječan broj pravila je 5,7).
2. Uspostavili su smjernicu u pisanju navodnika ističući da navodnike treba koristiti s mjerom jer nisu potrebni tamo gdje je jasno riječ o navodu ili gdje se navod često ponavlja. (Broz je u sličnome kontekstu govorio isključivo o „tuđemu govoru“.)
3. Terminologizirali su izraz polunavodnik.
4. Napomenuli su da u pisanju navodnika treba biti oprezan da riječi pogrešnim postavljanjem navodnika ne bi dobile suprotno značenje, ironiju ili bile pod sumnjom.
5. Prvi su ustvrdili da se ugnježdivanje navoda može vršiti i s pomoću kombinacije raznih tipova navodnika (a ne nužno samo s pomoću polunavodnika).
6. Opisali su pravilo da se znakovi navodnika moraju priljubiti uz navođene riječi.
7. Istaknuli su pravilo dobre grafičke prakse da se ono što se već tipografski obilježava (npr. podcrtavanjem ili drukčijim slovima) ne mora dodatno isticati navodnicima.
8. Izjasnili su se da je prijenos teksta iz drugoga pisma već dovoljno razlikovan te da ga ne treba posebno pisati navodnicima.
9. Uspostavili su vezu skraćenice *tzv.* s navodnicima. (Nije potrebno pisati i jedno i drugo.)
10. Mnoge pravopisne knjige koriste navodnički znak za ponavljanje riječi iz gornjega retka, ali tek Cipra—Klaić definiraju pravilo o tome i imenuju novi „znak ponavljanja“.
11. Prvi su spomenuli nadimke kao izraze prenesenoga značenja.

S gledišta metodologije opisa vodoravnih crta i navodnika, prava je šteta što ovaj pravopis nije nadživio svoje vrijeme i nadišao društvenopolitičku i jezičnopolitičku situaciju.

6. Zaključak

U članku se predstavio povijesni razvoj, pregled korištenja navodničkih i polunavodničkih znakova u hrvatskim pravopisnim djelima te popis navodničkih značenja u hrvatskome jeziku.

Iako su izvori za pisanje navodničkih i polunavodničkih znakova traženi u hrvatskim pravopisnim djelima, rad više teži širini opisa navodničkih značenja u hrvatskome jeziku i doprinosu metodologiji pravopisnoga istraživanja, nego cilju uspostavljanja novoga normativnog opisa.

Iz pregleda povijesne uporabe navodnika i polunavodnika jasno se uočava razvoj navodničkih i polunavodničkih značenja u hrvatskome jeziku. Budući da se tim interpunkcijskim znakovima prišlo iz različitih perspektiva (osim povijesnoga pregleda nastojala se uspostaviti kategorizacija i jezična uporaba preko koje se promatrao razvoj značenja u vremenu u odnosu na pravopisne kodifikacijske knjige), istraživanje se može okarakterizirati i kao dijakronijsko promatranje navodnika i polunavodnika.

U radu se razaznačuje osnovna terminologija **znakova za navođenje i navodničkih znakova**, odnosno temeljna dihotomija između navodničkih znakova i navodničkih značenja. Znak za navođenje razlikuje se od navodničkoga znaka jer se navodničko značenje ne ostvaruje uvijek navodnikom (nego i, primjerice, crticom koja je također znak za navođenje). Kao što je prikazano, navodnik se može prikazati različitim navodničkim znakovima. Tako se, primjerice, u poglavlju o navođenju u antici govori o znakovima za navođenje, dok se u suvremenoj uporabi navođenja koristi naziv navodnički znakovi.

Osim prvoga poglavlja i opisa evolucije znakova za navođenje te drugoga poglavlja i pregleda korištenih navodničkih znakova u hrvatskim pravopisnim djelima, u ovome radu ponajprije se istražuju **značenja** navodničkih znakova u povijesnim i suvremenim pravopisnim knjigama. Istraživanje sinkronijskih aspekata, koje se nastavlja na ovaj rad, posvećeno je raščlambi navodničkih znakova, odnosno njihovoj računalno-jezikoslovnoj, tipografskoj i normativnoj perspektivi.⁴¹ Drugim riječima, u ovome radu istražuju se navodnici i polunavodnici u svim svojim različitim navodničkim i polunavodničkim znakovima te sva njihova pronađena značenja, a ne svi tipovi znakova za navođenje.

Dio kroatista smatra da za promišljanje suvremenoga pisanja znakova za navođenje nije potrebno odlaziti u dalju prošlost od Boranića (1930) kojim je započeta era pisanja trenutačno preporučenih „navodnika” u hrvat-

⁴¹ Stojanov (2016).

skim školama. Mišljenje o Boranićevu prekidu 150-godišnje tradicije pisanja „navodnika“, koje se ističe među zaključcima rada, pojedini stručnjaci smatraju nepotrebnim napadom na normativnu struku. Nadalje, tumači se da razdoblje od 150 godina, koje pripada 18. i 19. stoljeću u vremenu nastajanja hrvatskih tekstova prema uzoru na strane jezične predloške i pisani stil, nije tradicija čiji bi se prekid smatrao nepoželjnim, nego čak i potrebnim u uspostavljanju hrvatskoga pisanja.

Tim se razmišljanjima prigovara na više razina. Prvo, smatra se pogrešnim promicati hrvatski jezični standard na razini interpunkcije. Drži se da ne postoje „nacionalni navodnički znakovi“ jer je interpunkcija stvar pisma, a ne jezika. Drugo, ono što je slijedilo nakon 150 godina nenarušene tradicije pisanja navodničkih znakova nije bio novi, ujednačeni i dogovoreni sustav, nego niz posvemašnjih jezičnih eksperimenata koji bi trebali biti nepoželjni za jezičnu normativistiku. (Konkretno, Boranić je u dva kasnija izdanja iz 1947. i 1951. svoje predložene navodnike, kojim je prekinuo dugo razdoblje kontinuiteta pisanja navodnika u hrvatskome jeziku, sasvim napustio.) Takav se razvoj pisanja interpunkcije za hrvatski jezik može protumačiti jedino kao dekonstruktivan i regresivan čin. Treće, interpunkcija za hrvatski jezik standardizirana je davno prije Boranića i suvremeni(ji)h pravopisnih priručnika. Početak suvremene interpunkcije za hrvatski jezik datira znatno prije početka trećega desetljeća 20. stoljeća. Mišljenje o Boraniću kao začetniku „hrvatskoga“ odabira navodničkih znakova jednako je pogrešno kao i mišljenje da početak hrvatske pravopisne standardizacije započinje Brozovim pravopisom.

Od znaka *diple* i njegove prototipne funkcije isticanja teksta raščlamba je ukazala na evoluciju značenja navodnikā s dosegnutim vrhuncem u sredini 20. stoljeća, nakon kojega se prati pad broja zapisanih funkcija u normativnim pravopisnim knjigama na hrvatskome jeziku. Razlog tomu je veća uporaba kurziva, ali i možda svjesna ili nesvjesna normativna redukcija pisanja navodničkih znakova.

Od 30 znakova u pet razgodačnih potkategorija sa svojstvom navodničkoga znaka u sustavu unikod, latiničnih je 15 (osam navodnika i sedam polunavodnika). Hrvatske pravopisne knjige rabe 6 od 8 navodnika („ „ » « ” “ te čak dva grafema koja ne postoje u unikodu) te svih sedam polunavodnika (, ‘ ’ ‘ ‘ > < plus još jedan nestandardizirani grafem).

Raščlamba pravopisnih pravila među hrvatskim pravopisnim knjigama pokazala je veliku međusobnu nedosljednost, čak i među suvremenim pravopisnim knjigama, u primjeni i opisu navodnika. Od 18 suvremenih značenja navodnikā (od 21 ukupno pronađenoga) hrvatske pravopisne

knjige, ukupno gledajući, opisuju pravila za njih 11, i to od četiri (Tutavac i Anić—Silić) do deset značenja (Cipra—Klaić). To može upućivati na dvije činjenice: ili su suvremeni hrvatski pravopisni priručnici vrlo pedagoški usmjereni, pa opisuju samo one najpotrebnije za učeničku pismenost, ili da sustavniji prikaz opisa suvremene navodničke i polunavodničke uporabe nije u korelaciji s normativnom funkcijom pravopisnoga priručnika. I leksikografske definicije vrlo ograničeno opisuju značenja leksema navodnik (npr. Šonje ima samo dva značenja, a Hrvatski jezični portal pet⁴²).

Ukupan broj nađenih značenja navodnikā jest 21, a provedena je i njihova kategorizacija u trima značenjskim skupinama s pomoću kojih se može ustvrditi da, dijakronijski i sinkronijski gledano, navodnički znakovi (i) prenose, (ii) oblikuju i (iii) ističu tekst.

Literatura

- Barić, Eugenija, et al. 1999. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje : Pergamena : Školske novine
- Bežen, Ante; Reberski, Siniša. 2014. *Početno pisanje na hrvatskome jeziku*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Finnegan, Ruth. 2011. *Why Do We Quote? The Culture and History of Quotation*. OpenBook Publishers. Cambridge (<http://www.openbookpublishers.com/product.php/75/7/>).
- Gadžijeva, Sofija; Kovačević, Ana; Mihaljević, Milan; Požar, Sandra; Reinhart, Johannes; Šimić, Marinka; Vince, Jasna. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Priredio Milan Mihaljević. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut.
- Gallman, Peter. 1985. *Graphische Elemente der geschriebenen Sprache. Grundlagen für eine Reform der Orthographie*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Gjurkova, Aleksandra; Mihaljević, Milan. Upravni i neupravni govor u hrvatskoj i makedonskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika. U: M. Ježić, I. Andrižanić, K. Krnić (ur.), *Vita Litterarum Studiis Sacra*, Zbornik u čast akademiku Radoslavu Katičiću, FF Press, 2014, Zagreb.
- Houston, Keith. 2013. *Shady Characters. The Secret Life of Punctuation, Symbols & Other Typhographical Marks*. W. W. Norton & Company.
- Janović, Tomislav. 2013. *Citiranje, parafraziranje i upućivanje na izvore u akademskim radovima. Skripta*. Manualia (mrežno izdanje). Sv. 12 Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. [https://www.hrstud.unizg.hr/images/50014310/Citiranje parafraziranje i upucivanje na izvor e](https://www.hrstud.unizg.hr/images/50014310/Citiranje_parafraziranje_i_upucivanje_na_izvor_e)

⁴² http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eF9lWBk%3D&keyword=navodnici. Pristupano 21. 12. 2016.

- [skripta.pdf](#). Pristupano 28. 12. 2016.
- Jezični priručnik Coca-Cole HBC Hrvatska — Hrvatski jezik u poslovnoj komunikaciji. Pripremili Lana Hudeček i Maja Matković u suradnji s Igorom Čutukom. Drugo izdanje. Zagreb: Coca-Cola HBC Hrvatska d.o.o.
- Matković, Maja. 2006. *Jezični savjetnik — iz prakse za praksu*. Zagreb: Škorpion.
- McMurtrie, Douglas C. 1934. *Concering Quotation Marks*. Privately Printed. New York.
- Mesaroš, Franjo. 1971. *Grafička enciklopedija*. Zagreb: Tehnička knjiga.
- Niehoff, R. Maren (ed.). 2012. *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters*. Jerusalem studies in religion and culture 16. Koninklijke Brill NV.
- Nünlist, René. 2009. *The Ancient Critics at Work: Terms and Concepts of Literary Criticism in Greek Scholia*. Cambridge University Press.
- Sapunar Knežević, Andrea; Togonal, Marijana. 2012. Hrvatski jezik i mediji. Kolo 5–6. Tema broja: Položaj hrvatskoga jezika — jučer, danas, sutra. Zagreb: Matica hrvatska.
- Stojanov, Tomislav. 2015. Jezičnopovijesni i računalnojezikoslovni aspekti opisa i normiranja pisanja vodoravnih crta u hrvatskome jeziku. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 41/1, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, str. 127.–161.
- Stojanov, Tomislav. 2016. Sinkronijska gledišta o pisanju i normiranju navodnika i polunavodnika u hrvatskome jeziku. *Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, god. 63, br. 2.–3., Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, str. 56. — 76.
- Štrkalj Despot, Kristina. 2009. Problem interpunkcije u izdanjima Marulićevih hrvatskih djela. *Colloquia Maruliana*, vol. 18. No. 18, travanj 2009.
- Tafra, Branka. 2007. Pregršt jezičnih zrnaca. *Nova mehanizacija šumarstva*. 28(2007), str. 49. — 93.
- Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska. Biblioteka Theoria.

Popis hrvatskih pravopisnih knjiga i izvora znakova za navođenje

- Anić, Vladimir; Silić, Josip. *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb ¹1986, ²1987, ³1990 (1994. povučen iz distribucije), *Pravopis hrvatskoga jezika*, Zagreb 2001.
- [BFM]. Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. *Hrvatski pravopis*, Zagreb ¹1971. Zabranjen, pretisci: London 1972 i 1984, Zagreb 1990. Za-

- greb ²1994, ³1995, ⁴1996, ⁵2000, ⁶2002, ⁷2003, ⁸2004, ⁹2006.
- [BHM]. Babić, Stjepan; Ham, Sanda; Moguš, Milan. *Hrvatski školski pravopis*, Zagreb ¹2005, ²2008., ³2009., ⁴2012.
- [BM]. Babić, Stjepan; Moguš, Milan. *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb ¹2010, ²2011
- Babukić, Vjekoslav. *Ilirska slovnica*, Zagreb 1854. Pretisak: Zagreb. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2014.
- [BMM]. Badurina, Lada; Marković, Ivan; Mićanović, Krešimir. *Hrvatski pravopis*, Zagreb ¹2007, ²2008.
- Baraković, Juraj. Vila Slovinka. *Stoljeća hrvatske književnosti*, priredio Franjo Švelec. Zagreb: Matica hrvatska, 2000.
- Boranić, Dragutin (priredio). *Dra Ivana Broza Hrvatski pravopis*, Zagreb ³1904, ⁴1906, ⁵1911, ⁶1915.
- Boranić, Dragutin. *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb ¹1921, ²1923, ³1926, ⁴1928, ⁵1930, *Pravopis hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb ⁶1934, ⁷1937, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, ⁸1941, ⁹1947, ¹⁰1951.
- Broz, Ivan. *Hrvatski pravopis*, Zagreb ¹1892, ²1893. Pretisak prvoga izdanja: Zagreb. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2014.
- Cipra, Franjo; Guberina, Petar; Krstić, Kruno. 1941. *Hrvatski pravopis*, Zagreb. Pretisak: Zagreb: ArTresor 1998.
- Cipra, Franjo; Klaić, Adolf Bratoljub (uz suradnju članova Ureda za hrvatski jezik), *Hrvatski pravopis*, Zagreb 1944. Pretisak: *Hrvatski korijenski pravopis*, Zagreb 1992.
- Divković, Mirko. 1880. *Nauka o izreci za školu*. Zagreb.
- Drobnić, Josip. 1846–1849. *Ilirsko-němačko-talianski mali rěčnik sa osnovom gramatike ilirske (protumačenom němački i talianski) od Věkoslava Babukića*. Beč.
- Đurkovečki, Josip. 1826. *Jezichnica horvatzko-slavinzka za hasen Slavincev, i potrebochu oztaleh ztranzkoga jezika narodov*. Pešta.
- Eneida Publ. Virgila Marona*. Preveo Dr. T. Maretić. Prievodi grčkih i rimskih klasika. Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1898.
- Gaj, Ljudevit. 1830. *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaña, poleg mudroľubneh narodneh i prigospodarneh temelov i zrokov*, Budim. Pretisak: Zagreb. Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, Sveučilišna naklada Liber, Nacionalna i sveučilišna biblioteka 1983.
- Gallman, Peter. 1985. *Graphische Elemente der geschriebenen Sprache. Grundlagen für eine Reform der Orthographie*. Reihe Germanistische Linguistic vol. 60. Tübingen: De Gruyter.
- Gavazzi, Artur. 1921. *Pravopisni rječnik s pravopisnim pravilima*. Drugo izdanje. Zagreb (Anonimno izdanje pripisano Arturu Gavazziju, priredio

- njegov sin Milovan Gavazzi).
- Grečl, Domagoj. 1987. *Osnove pravilnoga pisanja*. Zagreb: NIGRO zadružna štampa, OOUR Izdavačka djelatnost.
- Guberina, Petar; Krstić, Kruno. 1940. *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Izdanje Matice hrvatske.
- [IHJ] inačica za javnu raspravu]. 2013. *Hrvatski pravopis*. Glavni urednik Željko Jozić. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. (Moguće preuzeti dokument na stranici internetske pismohrane: <https://web.archive.org/web/20130418221602/http://pravopis.hr/pravopisna-pravila.php>).
- [IHJ] završna inačica]. 2013. *Hrvatski pravopis*. Glavni urednik Željko Jozić. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Jonke, Ljudevit. 1965. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb: Znanje.
- Klaić, Adolf Bratoljub (uz suradnju članova Hrvatskoga državnog ureda za jezik), *Koriensko pisanje*, Zagreb ¹1942, ²1942.
- Kratki navuk za pravopiszanye horvatzsko za pòtrebnozt nàrodnih skol (Einleitung zur croatischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien)*, Budim 1779. Pretisak: Zagreb. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2003.
- Kristijanović, Ignac. 1837. *Grammatika horvatskoga narječja*, Zagreb. Pretisak: Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2012.
- Kušar, Marcel. 1889. *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fone-tičkom i etimologijskom)*, Naklada piščeva. Dubrovnik. Pretisak: Zagreb. Pergamena 2009.
- Livadić, Vjekoslav. 1885. *Svjetlo i sjena. Arabeske i genre-slike iz zagrebačkoga života*. Zagreb: Nakladom Mučnjaka i Senftlebena.
- Mažuranić, Antun. 1861. *Slovnica Hervatska. Za gimnazije i realne škole. Dio I. Rěčoslovje*. Drugo izdanje. Zagreb.
- [MH i MS]. 1960. Pravopisna komisija (prir. Ljudevit Jonke — Mihailo Stevanović), *Pravopis hrvatskosrpskoga jezika. Školsko izdanje*, Zagreb: Matica hrvatska — Novi Sad: Matica srpska.
- [MH i MS školsko izdanje]. 1960. Pravopisna komisija (stilizacija teksta: Ljudevit Jonke — Mihailo Stevanović): *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom*, Zagreb: Matica hrvatska — Novi Sad: Matica srpska.
- Naputchenye za horvatzki prav chteti y piszati*, Budim ¹1808. Pretisak: Zabok — Donja Stubica 2004.
- Nemčić Gostovinski, Antun. 1854. *Putositnice*. Zagreb.
- Partaš, Josip. 1850. *Pravopis jezika ilirskoga*. Pretisak: Zagreb. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2002.

- Pravopisni priručnik. Dodatak Velikom rječniku hrvatskoga jezika* (prir. Ljiljana Jojić), Zagreb ¹2003. *Pravopisni priručnik. Dodatak Enciklopedijskome rječniku hrvatskoga jezika*, Zagreb ²2004.
- Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole Kraljevine S. H. S s kratkim tumačenjem i objašnjenjem*, Zagreb 1929.
- Preradović, Petar. 1890. *Izabrane pjesme. Uvod napisao Milivoj Šrepel*. Zagreb: Izdanje Matice hrvatske.
- Protuđer, Ilija. 2010. *Pravopis, pravogovor, rječnik hrvatskoga književnog jezika; priručnik za učenike osnovne i srednje škole*. Split: Naklada Protuđer.
- Šilobod, Mihalj (Sillobod, Mihaly). *Arithmetika Horvatszka*. Zagrabiae 1758. [Šonje]: *Rječnik hrvatskoga jezika*. 2000. Glavni urednik Jure Šonje. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga.
- Tutavac, Pero. 1971. *Pravopis hrvatskoga jezika. Priručno izdanje*. Buenos Aires: Naklada Svitlenik.
- Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucsionica u Kraljestvu Slavonie (Anleitung zur slawonischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Slawonien)*, Budim (Ofen) 1779. Pripisan Antunu Mandiću. Pretisak: Osijek 1998.
- Vitanović, Josip. 1872. *Slovnica hèrvatskoga jezika za nižu realku*. Osěk.
- Volarić, Fran. 1854. *Ilirska slovnica za početne učionice*. Trst.

Diachronic aspects of writing of single and double quotation marks in the Croatian language

Abstract

A paper on diachronic aspects of writing of single and double quotation marks is the first part of the study on quotation characters in the Croatian language. Based on a search of old manuscripts and printed texts written in the Croatian language, primary codification books and secondary literature sources, we tried to present the usage and meaning of the quotation marks. The theoretical framework under which this research has been conducted can be attributed as the grapholinguistic or orthographologic one. The aim was to draw conclusions about their historical development and relationship with today's standardization practice.

It resulted in 11 various quotation mark pairs, of which six are *hapax legomena*, and the remaining five of which are present in modern Croatian orthographic handbooks. Although many consider „quotation marks” *traditional Croatian quotation mark forms*, they are only present after Boranić (1930), who ended 150 years of the continuous use of „quotation marks“ in Croatian orthographic books. As opposed to the first quotation marks, which appeared in Šilobod's *Aritmetika* (1758), single quotation marks came much later with Kušar (1889). Eight single quotation mark pairs were found, of which two are *hapax legomena*, with six total meanings.

Twenty-one meanings of quotation marks are described and categorized, of which eighteen are used in Croatian orthographic books from *Kratki navuk* and *Uputjenje* (both from 1779) to the Institute of Croatian Language and Linguistics' 2013 *Hrvatski pravopis*. Croatian orthographic books describe rules for eleven of them in a number of meanings ranging from four (Tutavac and Anić–Silić) to ten (Cipra–Klaić).

Ključne riječi: hrvatski pravopis, interpunkcijski znakovi, razgodci, navodnici, polunavodnici

Key words: Croatian language orthography, punctuation, single and double quotation marks

